قاضي قادن جو نئون هٿ آيل ڪلام

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو،
نياز همايوني، تنوير عباسي، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي،
پيڀٽ گرڌاري لال، ۽ ڪريم بخش خالد
جا رايا
ميڙيندڙ: محمد عمر چنڊ

ڊاڪٽر شري چيتلال هيري ٺڪر صاحب جو اصل ڪتاب ڪجھ وقت اڳ ڇپجي چڪو هو جنهن ۾ هريانا جي هڪ ڳوٺ راٽيلا ۾ دادو پنٿي پڳتن جي هڪ مَٺَ (مڙهي) ۾ رکيل هڪ ڪتاب مان راجا رام شاستري ڳولهي هٿ ڪيو، ۽ دهلي جي ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي، هيري چيتلال ٺڪر ۽ شري جيرامداس دولترام سان ملي بيتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيائين، جنهن کي بقول ڊاڪٽر بلوچ، "هيري لال ٺڪر جيرامداس جي آسيس (شيرواد، دعا، يا همٿائڻ) سان "وڏي ڏيان سان پڙهي پروڙي، سُڌي سنواري انهن بيتن کي قاضي قادن جو ڪلام" جي سري هيٺ هن ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪيو."

شري هيري ٺڪر صاحب جي هن ڪتاب ڇپجڻ کان اڳ قاضي قادن جا صرف ست بيت هٿ آيل هُئا، هن ڪتاب جي ڇپجڻ کان پوءِ هڪ سؤ کان وڌيڪ ٻيا بيت به هٿ آيا. شري ٺڪر جو ڪتاب جڏهن سنڌ ۾ پهتو ته سنڌ جا برک اديب "جوڳيءِ جاڳائي" وڌا. ۽ ان وقت جيڪي سمجھ ٻوجھ جا ڌڻي زنده هئا تن پنهنجا قلم هن موضوع تي کنيا، ۽ پنهنجي ڪارائتي ڪم ۾ نئين جذبي ۽ جوش سان جُنبي ويا. 1978 ۽ 1979 ۾ مهراڻ ٽماهي ۽ پغام ڪراچي انهن برک عالمن جون لکتون ڇاپيون.

- ڊاڪٽر بلوچ صاحب، پنهنجي ٻين گوناگون مصروفيتن کي پاسيرو رکي، انهن بيتن جي تحقيق کي لڳي ويو، ۽ انهن بيتن جي پڙهڻي کي وڌيڪ سنوارڻ جي ڪوشش ڪيائين، ۽ پنهنجي خداداد لياقت مطابق ٻين شاعرن جي اڳي معلوم بيتن کي وضاحت سان الڳ ڪيائين. سندس طويل مضمون ٽماهي مهراڻ ۾ ٻن قسطن ۾ شايع ٿيو. 1999 ع ۾ وري اهو مواد نئين سڌريل انداز ۾ "قاضي قادن جو رسالو" نالي سان سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو. ۽ هاڻي پنهنجي ويبسائٽ تي به رکيو اٿن.
- پيڀٽ گرڌاري لال ان امڪان جو نه صرف اظهار ڪيو، پر دعويٰ ڪئي ته اهي سڀ بيت جيڪي قاضي قادن جي نالي سان مشهور آهن، سي در اصل سندس پائڻي "ميان مير" جو ڪلام آهي، جيڪو دارا شڪوھ جو صحبتي هو، ۽ ڪنهن سبب ڇاڇهس کان رُسي يا ڪاوڙجي لاهور هليو ويو هو ۽ سندس مقبرو اڄ به اتي موجود آهي. اهو مضمون پيغام رسالي ۾ ڇپيو. گرڌاري صاحب

دعويٰ ڪئي ته ان دعويٰ جي ثبوت ۾ هو تمام گهڻو مواد مهيا ڪري سگهي ٿو، پر شايد عمر کين اهڙي مهلت نه ڏني.

- ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ َصاحب ”قاضي قادن“ ۽ ”قاضي َقاضن“ نالن تي ويچار ڪيو، جيڪو پيغام ۾ ڇپيو. ميمڻ صاحب جي اعتراضن ۽ دليلن جي جواب ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب نالي جي وڌيڪ وضاحت ڪئي، جيڪا ڪريم بخش خالد صاحب پيغام ۾ ڇاپي.
- تنوير عباسؔي صاحب ۽ نياز همايوني صاحب قاضي قادن جي بيتن متعلق پنهنجي خيالن جي اظهار فرمايو، ۽ ڪريم بخش خالد تازين پڑهڻ جي آڌار تي قاضي قان جا 113 بيت پڑهندڙن جي سهولت لاءِ هڪ هنڌ گڏي پيغام رسالي ۾ ڇاپيا.

تماهي ”مهراڻ“ ۽ ماهيانه ”پيغام“ جي انهن پنهي شمارن َقاضي قادن جي ڪلام کي سنڌي پڑهندڙن تائين پُڄائڻ جو اهم ڪردار ادا ڪيو.

سماهي مهراڻ ۽ ماهوار پيغام ۾ (1978، 1979) ۾ ڇپيل

عالمن جي مضمونن جي فهرست

(1)قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾ : ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، **مهراڻ پيغام**

(الف) پهرين قسط: مهرآن 1978، شمارو چوٿون، صفحا 112 کان 148)

(بي) ٻي قسط: مهراڻ مهراڻ 1979، شمارو پهريون، (صفحا 116 کان 149).

(2)قاضي قادن : ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو:
(الف) پهرين قسط: مهراڻ 1978 شمارو چوٿون، صفحا 149 کان 155)
(ب) ٻي قسط : مهراڻ 1989، شمارو پهريون، صفحا 150 کان

(3) قاضي قادن: تنوير عباسي: مهراڻ : 1978، شمارو چوٿون، 156 کان 162)

(4) قِاضي قادن جو ناياب ڪلام: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : پيغام ڪراچي، نويمبر 1978، صفحا 3 کان 7)

(5) قاضي قادن يا ميان مير جو ڪلام: پڳٽ گرڌاري لال، پيغام، ڪراچي، صفحا 6 کان 7).

(6) قاضي قاضن يا قاضي قادن: ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، پيغام ڪراچي.

(7) قاضي قادن کان شاهه لطيف تائين: ڪريم بخش خالد: پيغام ڪراچي، نويمبر صفحا 4 کان 12)

(8) قاضي قاذن يا ميان مير جو ڪلام: نياز همايوني: پيغام ڪراچي،

(9) قاضي قادن جي نالي بابت وضاحت: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: پيغام ڪراچي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾

"قاضي قادن نه رڳو سمن جي دور جو وڏي ۾ وڏو ۽ باڪمال صوفي شاعر آهي، مگر موجوده تحقيق جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته هو سنڌي ٻوليءَ جو پهريون وڏي ۾ وڏو شاعر آهي."

اها راءِ اسان سورهن سال اڳ سنه 1962ع ۾ "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" لکندي قائم ڪئي هئي(1)، ۽ انهيءَ راءِ جو مدار قاضي قادن جي ستن بيتن تي هو، جيڪي ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات ذريعي محفوظ رهجي ويا آهن. هڪ ته انهن بيتن ۾ هيئت جي لحاظ سان، 'سنڌي بيت' جي ارتقاء جون مڙيئي صورتون موجود آهن؛ ۽ ٻيو ته اهي اعليٰ فڪر ۽ ڳوڙهن صوفيانه نڪتن جو آئينو آهن. انهيءَ ڪري ئي اهي ٿورا ست بيت به قاضي قادن جي شاعرانه عظمت ۽ پاڪيزه فڪر تي شاهد آهن. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم انهن کي بجا طور "سنڌي ساهت جا ست چمڪندڙ تارا" ڪري سڏيو هو.

هاڻي ستن جي بدران قاضي قادن جا سؤ کان وڌيڪ بيت دستياب ٿيا آهن، جن جي روشنيءَ ۾ قاضي قادن جي نيڪ سيرت، فڪر جي بلنديءَ، ۽ شاعرانه عظمت ڪسي وڌيڪ بهتر نموني ۾ پرکي پروڙي سگهجي ٿو ۽ وڌيڪ صحيح نظريا قائم ڪري سگهجن ٿا. سندس بيتن جي هن نئين ذخيري کي تورڻ تڪڻ سان لازمي طور جنهن پڪي پختي نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو، سو هيءُ آهي ته بيشڪ قاضي قادن سنڌي اساسي شاعريءَ جو ابو هو.

بيتن جو نئون ذخيرو جيڪو هاڻي هٿ آيو آهي، سو هن کان پوءِ قاضي قادن جي ڪلام جو سڀ کان وڌيڪ وڏو ۽ مکيه ماخذ ڪري ليکيو ويندو. اهو ذخيرو هند جي صوبي هريانا جي هڪ ڳوٺ 'راٽيلا' ۾، دادو-پنٿي ڀڳتن جي هڪ 'مَٺ' (مڙهيءَ) ۾ رکيل هڪ قلمي ڪتاب ۾ محفوظ هو، جنهن کي هريانوي اديب راجا رام شاستري ڳولي هٿ ڪيو. هن ڪتاب ۾ قاضي قادن جا سنڌي بيت لکيل ڏسي، هن صاحب انهن بيتن کي سمجهڻ لاءِ دهليءَ جي سنڌي اديبن جو سهارو ورتو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هو ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي،

(1) ڏسو "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ"، حيدرآباد سنڌ، 1962ع، ص 133.

هيري جيٺالال ٺڪر ۽ شري جئرامداس دولت رام سان مليو، ۽ ٻنهي ٺڪر صاحب سان ٻن-ٽن ڏينهن سانده ويهي انهن بيتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيائين. راجا رام شاستري جي ايتري شوق، هيري کي همٿايو ۽ منجهس سنڌي ادب جي خدمت جو جذبو جاڳايو. جو هن صاحب پنهنجي ذاتي محنت ۽ لياقت، ڪن ٻين اديبن جي صلاح مشوري، ۽ سنڌي ٻولي جي محقق ۽ سڄڻ جئرامداس دولت رام جي تاڪيد ۽ آسيس سان گذريل ٻن سالن جي عرصي ۾ وڏي ڌن ۽ ڌيان سان پڙهي پروڙي، سُڌي سنواري، انهن بيتن کي ”قاضي قادن جو ڪلام“ جي سري سان هڪ ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪيو(1).

جس انهن اڳين پيڙهين ساڌن کي جن قاضي قادن جا ايترا سارا بيت لڪائي محفوظ ڪيا ۽ پڻ راجا رام شاستري کي، جنهن اهي ڳولي هٿ ڪيا. وڏي جس ۽ شاباس هيري ٺڪر کي، جنهن هن ذخيري جي علمي طور ڇنڊڇاڻ ڪري، خاص طرح قاضي قادن جي بيتن کي سمجهڻ ۽ انهن جي صحيح پڙهڻين قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ پڻ انهن جي معنيٰ ۽ شرح لکي. جنهن محنت ۽ محبت سان هن سڄڻ اهو ڪشالو ڪڍيو آهي، سو قابل قدر ۽ قابل تعريف آهي.

هيري ٺڪر جو هيءُ ڪتاب، جئرامداس دولت رام صاحب پنهنجي مهرباني سان اسان ڏي سوکڙي ڪري موڪليو ۽ ان جي پڙهڻ سان دلي خوشي حاصل ٿي. ذري گهٽ پنجن سون سالن کان پوءِ قاضي قادن جي هيترن سارن بيتن جو هٿ اچڻ، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ لاءِ هڪ نيڪ فال آهي. انهيءَ ڪري هن ناياب ذخيري تي هر نقطءِ نگاه کان وڌيڪ سوچڻ ۽ سمجهڻ جي ضرورت آهي. دادا جئرامداس دولت رام پنهنجي دانائي واري ’مهاڳ‘ ۾ لکيو آهي ته:

”سنڌ ۽ هند جا عالم نه رڳو سندس (هيري ٺڪر جي) پورهئي جو نتيجو ماڻيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي کوج جي سِڪ چِڪ آهي سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻولي جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا... هيري ٺڪر جي هن املهه پستڪ بعد پاڪستاني سنڌي عالمن کي توجهه ڪري، قاضي قاضن (قادن) جي حياتي جو تفصيل سان ’عمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي.“

اها آڇ قبولي انهيءَ سڏ کي اونائبو، ۽ اميد ته وڌيڪ تحقيق سان جدا طور اهڙو عمدو ڪتاب تيار ٿي سگهندو؛ پر پهريائين اهو ضروري آهي ته موجوده تحقيق جي روشني ۾ قاضي قادن جي بيتن جي صحيح سٽاءَ کي سمجهجي، ۽ انهن جي لفظن اصطلاحن معنيٰ ۽ صورتخطي تي وڌيڪ ويچار ڪجي. هيري ٺڪر جو ڪيل ڪشالو انهيءَ سلسلي ۾ هڪ بنيادي

---

(1) هيرو جيٺالال ٺڪر: ”قاضي قادن جو ڪلام“، ٻوڇا پبليڪشنس، لارينس روڊ، دهلي، 1978ع.

ماخذ يا سرچشمو رهندو. وڌيڪ ڪوشش اها ڪرڻي آهي جو هن مکيه ماخذ توڙي ٻين سرچشمن جي آڌار تي، قاضي قادن جي مڙني بيتن جي جدا جدا پڙهڻين کي ڀيٽي انهن جو وڌيڪ صحيح متن قائم ڪجي. قاضي قادن جا بيت سنڌي ٻولي جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو دستاويز آهن، ۽ انهيءَ ڪري ضروري آهي ته انهيءَ دستاويز جي وڌيڪ درست ۽ صحيح صورت کي سمجهڻ ڏانهن اسان پنهنجو پورو ڌيان لڳايون. انهيءَ ڏس ۾ اسان جي طرفان هيءَ هڪ شروعاتي ڪوشش آهي، جنهن کي اڳتي هلي اڃان به وڌيڪ تحقيق سان وڌيڪ مڪمل ۽ سهڻو ڪري سگهبو.

ڪتاب ”سنتون ڪي واڻي“ ۾ لکيل قاضي قادن جا بيت

هندوستان جي صوبي هرياڻا ۾، روهتڪ شهر جي ويجهو راٺيلا نالي ڳوٺ ۾ دادو پنٿي ڀڳتن جي هڪ ’مٺ‘ (مڙهي يا اوتاري) ۾ هڪ وڏو دستخط پستڪ رکيل آهي، جنهن ۾ اوڻهتر سنتن ۽ سادن يعني فقيرن ۽ درويشن جو ڪلام لکيل آهي؛ جن مان هڪ قاضي قادن آهي. ڀڳتن جي هيءَ راٺيلا واري مڙهي، جنهن ۾ هيءُ دستخط ڪتاب ’سنتون ڪي واڻي‘ سانڍيل آهي، جنهن جو بنياد سنت هريداس سنه 1780ع سنبت/1723ع ۾ رکيو؛ ان وقت سندس عمر 23 سال هئي. هو سوامي لتانند جو همعصر هو، جيڪو سنبت 1856/1799ع ۾ گذاري ويو. انهيءَ لحاظ سان سنت هريداس جي حياتي وارو عرصو اندازاً 1693-1799ع سالن جي وچ وارو آهي. انهيءَ لحاظ سان هو شاهه عبداللطيف (1689-1752ع) کان ننڍو هو، ۽ انهيءَ ڪري جيڪڏهن هن قاضي قادن جا بيت لکيا يا لکايا ته اهي ’شاهه جي رسالي‘ ۾ آيل بيتن کان مڙيئي پوءِ وارن سالن جا ڪري ڳڻبا. سنت هريداس دادو پنٿي ڀڳت هو، يعني ته درويش دادو ديال (1544-1603) جي ڪنهن چيلي جو چيلو هو. خود دادو ديال پاڻ شاهه عبدالڪريم (1538-1623ع) کان ڪجهه ننڍو هو. ان تي قاضي قادن جي بيتن جو وڏو اثر هو، ۽ قاضي قادن جا بيت يقيني طور دادو ديال تائين پهتا؛ جهڙيءَ طرح اهي شاهه عبدالڪريم تائين پهتا هئا. دادو ديال البت شاهه عبدالڪريم (1538-1623ع) کان ڪجهه ننڍو هو، ۽ ٻيو ته شاهه عبدالڪريم جي ڀيٽ ۾ هو سنڌ کان ٻاهر قاضي قادن کان پرڀرو هو. قاضي قادن جا بيت اول سنڌ ۾ مقبول ٿيا ۽ پوءِ ٻاهر مشهور ٿيا، ۽ سنڌ اندر اهي شاهه عبدالڪريم تائين يقيني طور پهريائين ۽ سنڌ کان ٻاهر دادو ديال تائين پوءِ پهتا هوندا. انهيءَ لحاظ سان، انهن بيتن جي روايت (متن ۽ پڙهڻي) جيڪا شاهه عبدالڪريم کان شاهه عبداللطيف تائين پهتي، سا ٻي انهيءَ روايت جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ٺڪي هئي ڄاڻبي جيڪا دادو ديال کان ڀڳت هريداس تائين پهتي.

ڀڳت هريداس جي مٺ ۾ رکيل دستخط ”سنتون ڪي واڻي“ ۾ قاضي قادن جا بيت هيٺين عنوان سان شروع ٿين ٿا:

"ڪاجي ڪادن جيِ ڪي ساکي (سندي)
اور ٻي ساڌان ڪي ساکي اڪٿي."

(يعني: قاضي قادن جي سنڌي ۾ ڪٿا (شاعري) ۽ ٻڻ ٻين سادن جي ڪٿا (شاعري) هڪ جاءِ ڪٺي ڪري لکيل.)

بيتن جو خاتمو هيٺين عبارت سان ٿئي ٿو:

"ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي سمپورن سماپته"

يعني 'قاضي قادن جي شاعري هت پوري ٿي'.

هن عنوان هيٺ ڏنل بيتن کي دهلي جي لائق سنڌي اديب هيري ٺڪر (جنهن کي هن کان پوءِ اسان 'مؤلف' ڪري لکنداسون) اصل دستخط تان پڙهي انهن جي صورتخطي قائم ڪئي آهي ۽ پڻ بيتن جي معنيٰ لکي آهي. سندس اهو ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" جي نالي سان هن سال 1978ع ۾ ڇپجي دهلي مان شايع ٿيو آهي. جيئن ته راڳيلا وارو اصل دستخط اسان جي پهچ کان ۽ هو عام اديب ۽ پڙهندڙ جي پهچ کان پري رهندو، انهيءَ ڪري 'مؤلف' جو تيار ڪيل ۽ ڇاپيل ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" ئي "سنتون ڪي واڻي" جي بدران اسان جي مطالعي جو مکيه ماخذ رهندو، ۽ ان ڪري ئي قاضي قادن جي بيتن جي پيٽ ۽ درستي لاءِ پڙهنداسون ۽ پرکينداسون.

قاضي قادن ۽ ٻين درويشن جا گڏ لکيل بيت

مؤلف جي ڪيل محنت کان پوءِ، البت هن بنيادي قدم بعد اڳتي وڌڻ وڪ وڌائڻي آهي، ۽ ٻن مکيه ڳالهين تي وڌيڪ ويچار ڪرڻو آهي: پهريون ته هن ذخيري ۾ ڪهڙا بيت قاضي قادن جا آهن ۽ ڪهڙا ٻين جا آهن؛ ۽ ٻيو ته انهن بيتن جون سڀ کان وڌيڪ صحيح ۽ سهڻيون پڙهڻيون ڪهڙيون ٿي ٿيون سگهن. انهن ٻنهي سوالن کي خود لائق مؤلف پنهنجي ڪتاب ۾ سهڻي نموني سان ڪنيو آهي ۽ گهڻي حد تائين انهن کي صاف ڪيو آهي. اسان سندس ڪيل محنت جو دلي قدر ڪندي، انهن ٻن مکيه سوالن تي قدري وڌيڪ روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

هن ذخيري ۾ ڪهڙا بيت قاضي قادن جا آهن ۽ ڪهڙا بيت ٻين جا آهن - ۽ اهو بنيادي سوال انهيءَ ڪري اٿي ٿو جو خود "سنتون ڪي واڻي" جي اصل گڏ ڪندڙ ۽ لکندڙ، يا ان کان پوءِ ٻئي ڪاتب يا سهڻو ڪري آتاريندڙ هنن بيتن واري باب جي مٿان صاف طور لکيو آهي ته هن باب هيٺ "قاضي قادن ۽ ٻين" درويشن جا بيت شامل آهن. البت هن باب جي آخر ۾ فقط قاضي قادن جو نالو ئي آندو اٿس ۽ ڄاڻايو اٿس ته 'قاضي قادن جا بيت پورا ٿيا'؛ هر جتي اهي بيت اچي پورا ٿين ٿا اتي وارا آخري ٽي بيت قاضي قادن جا ناهن هر

قاضي محمود جا آهن. هن باب جي سري ۽ خاتمي وارين انهن عبارتن کي ويچارڻ سان هيٺين قياس جوڳن نتيجن تي پهچجي ٿو:

1- هن باب هيٺ سڀ کان وڏيڪ ۽ گهٽي ۾ گهٽا بيت قاضي قادن جا ئي آهن، جو شروع توڙي آخر ۾ سندس نالوئي آندل آهي.

2- جمع ۾ بيان ڪيل "پڻ ٻين درويشن" ("اور ڀي ساڌان") واري اهڃاڻ سان اها مراد وٺبي تہ نہ فقط هڪ يا ٻن يا ٽن، پر ان کان به گهڻي وڏيڪ درويشن جا بيت شامل آهن. فقط ٻن يا ٽن ٻين جا بيت هجن ها تہ اهي گڏ ڪندڙ، قاضي قادن سان گڏ انهن جا نالا آڻي صفائي ڪري ڇڏي ها.

3- ٽن درويشن (دادو، هلو ۽ قاضي محمود) جي پنهنجي نالي سان بيت موجود آهن، ۽ چوٿين درويش شيخ فريد جا پڻ هڪ ٻہ بيت شامل آهن جن جي اصل گڏ ڪندڙ کي بہ خبر هوندي. پر انهن کان سواءِ ٻيا به بيت ٻين درويشن جا بہ هئا جن جي نالن جي گڏ ڪندڙ کي پوري پڪ ڪانہ هئي. انهيءَ ڪري حقيقت کي واضح ڪرڻ ۽ پاڻ تان ميار لاهڻ خاطر جمع جو صيغو استعمال ڪري لکيائين تہ هنن بيتن ۾ قاضي قادن ۽ "پڻ ٻين درويشن" جا بيت شامل آهن.

مؤلف پنهنجي تحقيق کي ايتري حد تائين سهڻو ڪري نباهيو آهي جو جن ٻين درويشن جي نالن سان يا بنا نالن جي بيت جيڪي هن باب هيٺ شامل آهن تن کي جدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. سندس خيال ۾ جملي ڇهہ بيت (هڪ دادو ديال جو، هڪ فريد جو، هڪ هلو جو ۽ ٽي قاضي محمود جا) اهڙا آهن جيڪي قاضي قادن جا ناهن پر ٻين جا آهن.

قاضي قادن جي بيتن کي پرکڻ جا اصول

علمي لحاظ سان هي شروعاتي تحقيق پوري مڪمل تڏهن ٿي سگهي ٿي جڏهن ان کي ڪن علمي اصولن موجب پوري ڇاڻ سان نبيري سگهبو. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان اصول اسان جي راهہ ۾ خاص اهميت رکن ٿا:

● پهريون اصول، ٻاهرين شاهدي

"سنتون ڪي واڻي" جي لکجڻ واري سال کان اڳ واري دور جي سنتن، ساڌن ۽ درويشن جي سچي ڪلام جي اسان کي ڄاڻ هجي جو اهڙا بيت جيڪي هن ذخيري ۾ بنا نالي آهن پر ٻين ذخيرن ۾ اهي ٻين درويشن جي ڪلام ۾ موجود آهن، تن کي ڌار ڪري سگهون. انهيءَ اصول موجب ئي لائق مؤلف شيخ فريد جو هڪ بيت ڌار ڪيو آهي جيڪو بنا نالي هن ذخيري ۾ شامل آهي پر ساڳئي وقت "آدگرنٿ" (گرو گرنٿ) ۾ پڻ موجود آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو بيت پڻ "آد گرنٿ" ۾

متن جي ٿوري ڦيرگهير سان موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب ان کي قاضي قادن جو ڪري ليکيو آهي، مگر ٻئي اصول موجب، جيڪو اسان هيٺ ڏيون ٿا، هن بيت کي پڻ قاضي قادن جي بيتن کان ڌار ڪرڻو پوندو.

● ٻيو اصول، اندروني ثابتي

هن اصول مطابق هر بيت جي اندروني شاهدي، ٻولي ۽ معنيٰ کي سامهون رکڻو آهي، ۽ سوچڻو آهي ته شاهدي، ٻولي ۽ معنيٰ جي لحاظ سان هر بيت قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو يا نه؟ تحقيق جي لحاظ سان هي اصول، پهرئين جيترو بلڪ ان کان به ڪجهه وڌيڪ وزندار ۽ ڪارگر آهي، خاص طرح انهيءَ ڪري جو هن ذخيري کان سواءِ ٻين ذخيرن ۾ (خاص طرح شاهه عبدالڪريم جي 'بيان العارفين' ۾) قاضي قادن جا صحيح ۽ پڪا پختا بيت موجود آهن جن جي شاهدي ۽ ٻولي ۽ معنيٰ کي سامهون رکي هن ذخيري جي هر بيت کي پرکي سگهجي ٿو.

لائق مؤلف ۽ ٻين سڄڻن به ڪنهن حد تائين هن ٻئين اصول جي پوئواري ڪئي آهي جو "بيتن جي ٻولي جو روپ، وياڪرڻ جي جوڙجڪ ۽ شبداولي سنڌي" ڪي ڏيان ۾ رکيائون (1)، ۽ جملي هڪ سؤ ٻارهن بيت قاضي قادن جا ڪري سمجهيائون. اسان جي خيال ۾، انهن بيتن کي هن اصول جي ڪسوٽي تي وڌيڪ پرکڻ جي ضرورت اڃان باقي آهي.

اسان جي راءِ ۾ مٿين ٻن اصولن جي روشني ۾ اچا به ڪي ٻيا وڌيڪ بيت، قاضي قادن جي ڪلام کان ڌار ٿيندا. پهرئين اصول جي پوئواري لاءِ وڌيڪ مطالعي جي ضروت آهي، جنهن لاءِ وڌيڪ وقت گهرجي. البت ٻيو اصول انهن هڪ سؤ ٻارنهن بيتن سان لڳائي، نه فقط ڪن ٻاهرين بيتن کي جدا ڪري سگهجي ٿو پر خود قاضي قادن جي بيتن جي پڙهڻين کي وڌيڪ صحيح ۽ سهڻو ڪري سگهجي ٿو.

هيٺ اسان پنهنجي محدود ڄاڻ موجب اهڙي ڪوشش ڪنداسون، پر ان کان اڳ ڪن ضروري ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪائينداسون. سڀ کان پهريائين "سنتون ڪي واڻي" ۾ جنهن شاهدي ۽ صورتخطي ۾ اهي بيت لکيل آهن، تنهن کي ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته درويش داد و ديال پاڻ قاضي قادن جي بيتن کان متاثر هو. هن پاڻ پنهنجي حياتي ۾ قاضي قادن جا بيت ٻڌي پڙهيا جنهن کان متاثر ٿي هو ۽ سندس چيلن ۽ ٻالڪن انهيءَ کي ياد ڪيو يا لکيو. انهيءَ اوائلي ڏي-وٺ ۾، انهن بيتن جي پڙهڻي تي ڍانڪي ۽ راجستاني ٻولين جو رنگ چڙهيو: يعني ته لهجو بدليو ۽ ڪن لفظن جي بيهڪ بدلي. ان بعد راجستاني رنگ واري روايت پنجاب (هريانا) تائين پهتي، ۽ ان تي پنجابي ٻولي جو

---

(1) قاضي قادن جو ڪلام: ص 38-39.

رنگ چڙهيو، ۽ پنجابي لهجي مطابق لفظن جي موڙ سوڙ ڏني. بهرحال قاضي قادن جي وفات (1551ع) يا ان کان به اڳ جڏهن کان وٺي اهي بيت دادو ديال (1544-1603ع) تائين پهتا: ان بعد راجستاني جون حدون ٽپي پنجابي جي حدن اندر آيا، تان جو 18 صدي ۾ پيٽ هرِيداس يا سنڌ ۾ چيلن لکيا- انهن لڳ ڀڳ ٻن صدين دوران انهن سنڌي بيتن جي لفظن ۽ عبارتن تي راجستاني ۽ پنجابي ٻولين جو رنگ چڙهيو. انهن بيتن تي اهو رنگ ”سنتون کي واڻي“ واري پڙهڻي مان ظاهر نظر اچي ٿو. جڏهن اهو رنگ لاهبو تڏهن لفظن، فقرن ۽ مصراعن جي صاف سنڌي صورت نظر ايندي.

ٻين ذخيرن ۾ آيل قاضي قادن جي بيتن مان ظاهر آهي ته قاضي قادن جي ٻولي جيتوڻيڪ ڳوڙهي آهي پر اچ سنڌي آهي. البت جيڪڏهن قاضي قادن بکر ۾ ئي ڄائو ڄمو ۽ وڏو ٿيو ته سنڌ ۾ ٻولي پڻ انهيءَ ڀاڱي جي ميچي سگهجي ٿي: يعني ته اها ان دؤر جي اتر يا سري واري سنڌي ٻولي هئي، جنهن مان ان آڳاٽي دؤر ۾ سرائيڪي ٻولي جي آميزش ٿي: پر اها اهڙي ٻولي نه هئي جو ان جي سنڌي صورت گهٽي حد تائين متجي وڃي هجي، يا ان ۾ سنڌي جو جزو ٿورو ۽ سرائيڪي جو مقدار زياده هجي. قاضي قادن جا بيت اهي ئي هوندا جن ۾ سنڌي الفاظ يا اصطلاح گهڻا ۽ سهڻا هجن. اهو بلڪل ممڪن آهي ته قاضي قادن سنڌي سان گڏ سرائيڪي ۾ پڻ بيت چيا هجن، جيتوڻيڪ ٻين ذخيرن ۾ سنڌ جيڪي به بيت ڏنل آهن سي سڀ سنڌي ۾ آهن. هن کان اڳ سرائيڪي ۾ سنڌس ڪو به شعر اڃان تائين نه مليو آهي، پر هن موجوده ذخيري ۾ سرائيڪي ۾ چيل ڪلام پڻ شامل آهي. اهڙي ڪلام کي ڏسبو ته ان جي سٽاءُ به ايتري سهڻي آهي ۽ ان جي معنيٰ پڻ ايتري اعليٰ آهي، جيترو قاضي قادن جي ٻين معلوم ۽ مشهور سنڌي بيتن جي آهي.

صاف سنڌي ٻولي ۾ چيل بيتن جي پرک فقط معنيٰ ۽ مقصد جي لحاظ سان ئي ٿيندي. يعني ته ڏسبو ته انهن ۾ سمايل خيال ۽ معنيٰ جو معيار ايترو بلند آهي جيترو قاضي قادن جي ٻين معلوم ۽ مشهور بيتن ۾ آهي.

”سنتون کي واڻي“ ۾ قاضي قادن جي بيتن کان سواءِ ٻيا شامل بيت

مٿي جن ويچارن کي ورجايو ويو آهي، تن کي ذهن ۾ رکندي، ۽ پڻ ان سان گڏ سنڌي آساسي شاعري توڙي عام سنڌي شاعري جي مشهور معروف لفظن، محاورن ۽ مثالن کي سامهون رکندي اسان في الحال هن نتيجي تي پهچون ٿا ته ڪتاب ”قاضي قادن جي ڪلام“ ۾ انهن ڇهن بيتن کان سواءِ جيڪي مؤلف ڌار ڪيا آهن، اڃان ٻيا وڌيڪ بيت اهڙا آهن جيڪي ڌار ڪرڻ ضروري آهن، ڇاڪاڻ جو هڪ ته انهن جي ٻولي ڌارالي آهي، ۽ ٻيو ته انهن جي سٽاءُ، انهن جو وزن انهن جي شاعراڻي خوبي يا انهن جي معنيٰ جو معيار قاضي قادن

جي مشهور معروف بيتن جهڙو يا جيترو لاهي. حقيقت ۾ جڏهن ’سنتون کي واٽي‘، آد گرنٿ ۽ ٻين مکيه ڪتابن کي پڙهي شيخ فريد، شاهه حسين، قاضي محمود، دادو ديال ۽ ٻين اهڙن شاعرن جي بيتن کي قاضي قادن جي بيتن سان ڀيٽبو، تڏهن ئي ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچبو ته ڪهڙا بيت قاضي قادن جا ۽ ڪهڙا ٻين جا آهن. في الحال جيڪو مواد اسان جي آڏو آهي، تنهن کي ڌيان ۾ رکندي اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته هڪ سؤ ٻارهن بيت جيڪي ’قاضي قادن جي ڪلام‘ ڪتاب ۾ ڇپيا آهن، تن مان پنجٽيهه (35) بيت ڪن ٻين درويشن جا چيل آهن. انهن بيتن بابت گهٽ ۾ گهٽ ته ٻه ائين چئبو ته اهي بالڪل شڪ ڪاڍڻان آهن ۽ يقين سان ائين چئي ڪونه سگهبو ته ڪو قاضي قادن جا ئي آهن. هيٺ ايندڙ ٻن عنوانن هيٺ اسان انهن بيتن کي جيڪي گهٽو ڪري ٻين جا چيل آهن، ورهائي جدا ڪيو آهي، ۽ هر هڪ بيت جي صحيح صورتخطي ۽ صحيح معنيٰ بابت مختصر طور سمجهاڻي ڏني آهي.

اهي بيت جيڪي گهڻو ڪري قاضي قادن جا ناهن

جملي هڪ سؤ ٻارهن بيتن مان جيڪي ڇاپي هيٺ آيا آهن، تن مان هيٺيان 35 بيت، ’ٻاهرين‘ توڙي اندروني ثابتي مطابق گهڻو ڪري ٻين شاعرن جا چيل آهن ۽ قاضي قادن جا ناهن. اسان هيٺ انهن تي وڌيڪ روشني وجهنداسون. بيتن جي مٿان جيڪي نمبر ڏنل آهن سي ساڳيا ڇاپي وارا آهن.

[4]

[پاٺا] پڙهندو ههٿي ويو، ڪوڙين لک قُرآڻ

لکي لوڪ نه سگهيو، پاڻهي اندر پاڻ.

✓ 1- ڇاپي جي پهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ لفظ ’پاٺا‘ ڪولهي، ۽ وزن توڙي معنيٰ جي لحاظ سان اهو ئي موزون لفظ آهي، جيڪو ڪٽيل آهي.

؟ 2- پهرين سٽ شعر توڙي فڪر جي لحاظ سان سادي آهي؛ ٻيو ته قاضي قادن جهڙي عالم يقيني طور ’قران‘ کي ’قرآڻ‘ ڪري ڪونه اچاريو هوندو. اسان جي راءِ ۾ هي درويش دادو ديال جو بيت آهي.

3- مؤلف هن بيت جي معنيٰ صحيح ڪري لکي آهي، ۽ جيڪڏهن هيٺين طور معنيٰ ڪبي ته به سهڻي ٿيندي.

-- پاڻ ئي پاڻ (ٻي ڪو پنهنجي لاءِ) ڪوڙين لکين دفعا قرآن شريف پڙهي پڙهيائين:

-- هو پنهنجي آپي اندر ايترو ته غرق هو جو ٻين کي (لوڪ کي) سجاڻي نه سگهيو.

(يا)

سڄو لوڪ (عام ماڻهو) پنهنجو پاڻ ۾ اٽڪيو پيو آهي، جو حق ۽ حقيقت کي اٿو سڃاڻي.

[14]

درَ ڀُوِرا ڪَرَ سڀ گهرانَ، حقيقتا هنجهه.
ڪوڙين هنڌان ڪَڻَ چڱن، سَرَ ٻاڙيءَ جي منجهه.

1- اِيءَ سٽ ۾ "سر ٻاڙي جي منجهه" وارو فقرو سٽاءَ ۾ سادو آهي. 'سر' (تلاءُ) آهي ئي ٻاڙي جو، الهيءَ ڪري 'سر منجهه' چئي سگهجي ٿو، پر 'سر ٻاڙي جي منجهه' ڪونه چئبو. پيو ته هن سٽ ۾ سمايل خيال پڻ توحيد، هيڪڙائي ۽ هڪ-مڪاني جي ابتڙ آهي.

2- جيئن بيت بيٺل آهي، تيئن ان جي معنيٰ ٿيندي ته:

— مون کي اهڙن گروئن جي طلب آهي جيڪي 'در ڀوريا' آهن، يعني ٻاهريان در پوري بند ڪري، اندرئي اندر ٿا ڏٺيءَ کي ياد ڪن؛

— اهڙا گرو حقيقي هنجهن مثال آهن، جيڪي ٻاڙيءَ جي تلاءَ کان ٻاهر نٿا لڪرن ۽ اندرئي اندر تيبون ڏيئي ڪيترين ئي جاين تان موتي ڪٽا پيا چڱن.

[15]

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏئو منهن لاهوتين
اڇي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب پرتيان!

1- هن بيت ۾ ساڳيو قافيو 'ڪير' ٻه دفعا آيل آهي، ۽ شاعريءَ جي لحاظ سان اها وڏي اوڻائي آهي.

2- هي ڪنهن ٻئي درويش جو چيل بيت آهي، ۽ ان ۾ جيڪو پڇيل سوال آهي تنهن جو جواب بيت نمبر [16] ۾ ڏنل آهي، جيڪو قاضي قادن جو آهي يا قاضي قادن جي ڪنهن همعصر اهو بيت چيو ۽ سوال پڇيو، ته اهو بيت اڃا ٻه اڳ جي ڪنهن درويش جو هو، جو قاضي قادن ان جو سهڻو جواب ڏنو.

3- معنيٰ صاف آهي ته:

— اوڏهن وڃي الله وارن (لاهوتين) جو ديدار ڪري، وري موٽي ڪوڻ آيو آهي،

— سو، الهن رب جي پيارن ۽ پرتلن جون ڳالهيون هت ڪير اچي ڪندو!

[20]

اڪ اندر سريو، جاڳي پس جڻوان
منجهيٽي مڪوتيو، منجهيٽي ملتاڻ.

1- 'اڪ اندر' کي 'الگ اندر' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'الگ اندر' يعني پنهنجي جسم ۽ جان اندر، پنهنجو پاڻ ۾. 'منجهيٽي'، 'جوان' ۽ 'ملتاڻ' الفاظ، جنهن شاعر هي بيت چيو تنهن جي مقامي لهجي وارا آچار آهن. هن وقت 'منجهيٽي' چئبو.

2- 'الک الھ ر' پڙھڻ سان معنيٰ ٿيندي:

-- اي جوان مردا! تون سجاڳ ٿي ڏس تہ تنھنجي پنھنجو پاڻ ۾ ئي سڀڪجھ سمايل آهي.

-- مڪو بہ تنھنجي اندر آهي تہ ملتان بہ تنھنجي اندر آهي.

[22]

شھباز باز ٿيو، پنکي نہ ماري
اک کوڙي عرس ۾، لڏي مناري.

1- هي بيت گھٽو ڪري دادو ديال جو آهي. 'پنکي' ۽ 'عرس' درويش دادو جي پنھنجي مقامي لھجي وارا اُچار آهن. دادو جي ٻين بيتن ۾ پڻ 'عرس' آهي. مثال هيٺيون بيت ۽ مٿيون بيت ساڳئي سلسلي جا آهن:

اُنثي پھر عرس ۾ لڏندا آهن
دادو پڇسي تن کي، اسان خبر ڏين.

2- مؤلف بيت جي معنيٰ سھڻي ڪئي آهي تہ:

-- باز (رواجي انسان) شھباز (عارف ۽ ڪامل) بڻجي پيو: هاڻي اهو پکين کي نٿو ماري (سنساري حرص هوس ۾ نٿو ڦاسي).

-- ان جي اک آڪاس ۾ کتل آهي ۽ اهو مناري تي ويھي لڏي رهيو آهي (اهو ڌيان ۾ مگن ۽ آنند ۾ جھومي رهيو آهي).

[23]

جنھين جان جُدا ڪيي، تون مُنھ تينھين پَسُ
لتاڙين لتين سين، اُنثي اهر عَرِسُ.

1- هن بيت ۾ سمايل خيال وڏو آهي، پر الفاظ اهڙا سھڻا ناهن جھڙا قاضي قادن جي ٻين بيتن جا آهن. پھريون تہ 'عَرِسُ' وارو قافيو ڪنھن حد تائين صحيح آهي، پر قاضي قادن جھڙو وڏو عالم ۽ داناءُ 'عرش' بدران 'عرس' استعمال ڪري، سو اعتبار جوڳو ناهي. ٻيو تہ 'لتاڙي لتن سين' واري ٻولي پڻ معياري ناهي پر عامي آهي. ٽيون تہ جن جان جدا ڪئي آهي ۽ جن جو اهڃاڻ ٻيءَ سٽ ۾ ڏنل آهي، تن جي "اُنثي پھر عرش کي لتن سان لتاڙڻ" واري عمل مان ڪا خاص معنيٰ يا ڪو خاص نتيجو نٿو نڪري: يعني تہ اهو ذهن نشين نٿو ٿئي تہ چاڱا ڪن ۽ ڇوڙا ڪن؟ ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ 'آٺي' آهي، جنھن کي بھتر آهي تہ 'اُنثي' پڙهجي.

2- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف هيٺين طرح لکي آهي:

-- جن پنھنجي وجود کي وڃايو آهي، تون انھن جي منھن ڏانھن نھار.

-- اهي اُنثي پھر عرش کي لتن سان لتاڙيندا رهن ٿا.

[29]

جي لوڙيندي نه لهان، الوڙيندي ڏيهه،
توڙي ڏسڻ سولهڻي، آئبان ٽل نه پيهه.

1. هي بيت صاف سرائيڪي ۾ آهي. سٽاءُ جي لحاظ سان جيتوڻيڪ سهڻو آهي، پر معنيٰ دليائي وهنوار واري آهي ۽ ان ۾ ڪوبه والهانه يا عارفانه خيال سمايل ڪونهي. معنيٰ عام مشهور مثال واري آهي ته ”ٿوهر ڏسڻ جا سهڻا“ يا ”الٻن جو مٽ الٻڙيون نه ٿينديون“. اسان جي راءِ ۾ هي بيت قاضي قادن جو ناهي.

2. معنيٰ ته:

اهي (ظاهري سڄڻ ته) ضرورت وقت ڳوليا به نٿو لهي سگهان؛ باقي جڏهن ضرورت ناهي تڏهن ڏيک لڳي ٿا وڃن (گهڻائي موجود ٿي ٿا وڃن).

اهي جيتوڻيڪ ڏسڻ جا سهڻا آهن، پر ڪو (لال ڳاڙها سهڻا) پير، الٻن جي مٽ ٿيندا (جيڪي رنگ ۾ ايڏا لال ناهن)!

[30]

سُونهي سَرپ نه لوڙيان، جي لوڙيان تان لڪ،
مون تنهان سندي پڪ، جنهين مستڪ مڻيءَ ٻَلهي.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ پڙهڻي ’ٻلئه‘ (= ٻلئه) آهي، جنهن کي ’ٻلي‘ پڙهڻ مناسب ٿيندو. بيت ۾ سمايل خيال سهڻو آهي پر ٻولي جي سٽاءُ ۽ اسلوب بيان مان ظاهر آهي ته هي ڪنهن ٻئي شاعر جو چيل آهي.

2. مؤلف هن جي معنيٰ صحيح لکي آهي، ۽ جي هيٺين طور ڪبي ته به صحيح ٿيندي:

مون کي سُڄا سَپ يا نانگ (سونهي سرپ) جن جي سِٽي ۾ مڻ ناهي، سي نه گهرجن؛ جي گهرجن ها ته اهڙا نانگ لکين موجود آهن ۽ ملي وڃن ها.

مون کي ته اهڙن واسينگ نانگن جي طلب آهي، جن جو مٿو مڻين سان ڀري پيو.

سنڌي شاعري جي روايت ۾ هي خيال آڳاٽو ۽ عام مقبول آهي. مثلاً ٻه سؤ ورهيه کن اڳ جي شاعر سيد ڪبيرشاهه جو بيت آهي ته:

وَنُ تون واسينگن وٽ، تُرت لهي ترياءِ،
سَڻ جني جي مٿي ۾ آهي شهه جهڙي شعلاءِ،
سي سُرَ سٽي، سير ڏيندا، آڻي تان ارواح،
ڪندا پاڻ پتنگ جيئن، صدقي صدقي ساهه،
ڪيرت ڪبيرشاهه چئي وڃي ڳاچ تني وٽ ڳاءِ
جن جو ڳُڻ پريو ڳالهاءِ، سي ٿا عطر اوتين ادب سين.

[34]

تون وِيرَئون ئي وِيرُ، جوڳي سو جو جَڳَ ۾،
تُون اسان جو پِيرُ، سُوڌي ڌِئين سِرِ ۾.

1. سنئون سڌو عام دعا وارو خيال آهي، جنهن ۾ معنيٰ جي گوڙهائي يا بلندي ڪانهي. قاضي قادن توحيد ۽ هيڪڙائي جو قائل آهي، انهيءَ لحاظ سان هي بيت سندس ٿي نٿو سگهي؛ البت ائين ممڪن آهي ته سندس ڪنهن مريد ۽ عقيدتمند خود قاضي قادن بابت اهو بيت چيو هجي.

2. مؤلف صحيح معنيٰ لکي آهي، جيڪا هن طرح بہ لکي سگهجي ٿي:
- تون سڀني ويرن (وڏي ست ۽ صبر وارن درويشن) کان وڏو وير آهين، ۽ تون ئي جڳ-گرو جوڳي آهين.
تون ئي اسان جو مرشد آهين، ۽ اسان جي من (سرير) ۾ سنئين وجهين.

[43]

ڪا ڪَندِ ڪاڻي آکريِن، مٿن واڇيندا آلدو،
سچڻ آڇي اکرين، مٿن لوڙيندو لدو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جو آخري لفظ 'اٽي وِڏو' آهي. بيت جي مطلب ۽ معنيٰ مطابق اهو لفظ "لہ لدو" جي برابر 'آلدو' هجڻ گهرجي.

2. ٻولي قاضي قادن جي ناهي، ۽ شعر توڙي معنيٰ جي لحاظ سان هي بيت سادو آهي. معنيٰ ٿيندي تہ:
[ڪاغذ ڪارن اکرن وارو مون (لرت ڪري) جانچيو تہ بہ (ان جو ڪو اکر يا لفظ چٽي يا صحيح لموليٰ ۾ نہ) مون نہ ڏٺو.
- سڄڻ اڇن اکرن وارو صاف مهانڊي آهي، جنهن ڪي مون جڏهن گهريو تڏهن لدو.

[46]

هَسِين' ڪيت سَهجڙي، رووڻ ڪيون' ناهين،
پريان پسڻ جوڳيان، اکين تو ناهين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'هسنَ' ۽ رووڻ' آهي. اهي آچار راجستاني لهجي جا آهن. سنڌي ۾ آچار 'هَسِين' ۽ 'روئڻ' ٿيندا. ٻيءَ سٽ ۾ اصل پڙهٽي 'اکـ' آهي، پر صحيح لفظ 'اکين' ٿيندو.

2. هن بيت جي ٻولي سرائيڪي واري علائقي کان بہ مٿي جي راجستاني آميز آهي، ۽ اها ٻولي قاضي قادن جي ناهي. 'آدگرنٿ' ۾ انهيءَ ٻولي ۾ رچيل ڪلام ملي ٿو.

3. معنيٰ صاف آهي ته:

- ڪهڙي مهج ۽ خوشي سببان ڪلين ٻيو؟ - روئين ڇو نٿو.
- جو تو وٽ ٻرين ڪي پسڻ واريون اکيون ناهن!

[59]

ٻيتو ڦيتو پيٽ ۾، وڍي مڱلان ماهه،
ڏونهين ڏتهي ڏوڙ ۾، الله اوري آهه.

1. ٻولي توڙي شعر جي لحاظ سان بيت ايترو معياري ناهي جيترو قاضي قادن جا بيت آهن. 'مڱلان' ماهه ڪوله وڍيندو، ۽ لکي حڪيم يا ويج ڪي سنڌ ۾ 'مڱلان' سڏيو ويو آهي. ٻوئين سٽ جي ٻولي توڙي معنيٰ مبهم آهي. 'الله اوري آهه' وارو جملو، ذاتي تعاليٰ جي ذات بابت ادب جي معيار مطابق ناهي.

2. جيڪڏهن ائين ڪري ڄاڻجي ته هي بيت اڻ ڄاڻ ويج يا ليم-حڪيم بابت چيل آهي ته ان حالت ۾ هيٺينءَ طور پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو:

ٻتو ڦتو پيٽ ۾، وڍي مڱلا ماهه،
ڏائين ڏني ڏوڙ ۾، الله اوري آهه.

'مڱلا' معنيٰ 'وٺان'، يعني ٻاهران ماس ڪان. 'ڏوئين' ڏتي ڪي 'ڏائين ڏني، (=ٽيي هنئي) ڪري پڙهبو ته صحيح ٿيندو، معنيٰ ٿيندي ته:

- مرض اندر ۾ آهي ۽ پتو پيٽ ۾ ڦاٿو آهي، ته هو (ليم-حڪيم) وري ٻاهران جسم تان ماس ڪي ٻيو وڍي.

هن (ويج) ته سڪي ڏوڙ ۾ ٽيي هنئي آهي (صاف غلطي يا ناانصافي ڪئي آهي)، باقي الله ئي آهي جو منهنجي آهه ڪي اوري ۽ اگهائي.

[60]

قاضي ڪنت ۾ ايترو، مت ڪيروئي ٻير،
پلاٽيندو پوتيليي، مٿي ڪيندو ڪير.

1. ڇاپي ۾ بيت ائين ڏنل آهي. شعر توڙي معنيٰ جي لحاظ سان هيءُ بيت قاضي قادن جي معيار جو ناهي. 'مت' لفظ صاف راجستاني-هندي آهي. 'مت ڪيروئي ٻير' جي بدران 'مت ڪيڙوئي ٻير' ڪري پڙهجي ته پوءِ معنيٰ ٿيندي ته 'تو ڇگي راهه نه ورتي'. سڄي سٽ ڪي هيٺين طور پڻ پڙهي سگهجي ٿو:

"قاضي ڪنت ۾ ايترو، مت ڪيروئي ڦير"

ڪيرو = ڏيري واري ڪلي. ڏيري کي ڦيرائڻ ۽ سٽ ڪٽڻ واري معنيٰ جي لحاظ سان سٽ جو مطلب ٿيندو ته: ’اي قاضي! تون ايترو نه ڪت، ۽ پنهنجي ڏيري کي ايترو نه ڦيراءِ‘.

2- جيئن بيت ڇاپي ۾ بيٺل آهي تيئن مؤلف بيت جي معنيٰ هيئين طرح لکي آهي:

— قاضي! ايترو گهڻو وعظ نه ڪر: پنهنجي سمجهه ڪي لاهي ڪري ٻين ۾ ڪيو اٿئي.

— جيڏي مهل آڻ ٻلائيندا، اوڏي مهل تنهنجي وعظ جي پوتلي (بجڪي، ڳوٿري) ڪير مٿي چاڙهيندو.

[62]

ڏِسَڻين ٻاڻَ واڪاڻ ڪوُن، جِيبَ تُهِنجِي وات،
وڏي خالق نه گهُرِينُ، ڪرِينُ ٻاڙِي تات.

1- ٻهرئين سٽ ۾ اصل لفظ ’وَکاڻ‘ آهي، جيڪو ’واڪاڻ‘ پڙهڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڍاٽڪي-راجستاني جي اثر هيٺ اصل ۾ ”گهُرئين“ آهي، جيڪو ’ڪَرين‘ وانگر ’گهُرين‘ ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2- ’واڪاڻ ڪوُن‘ محاورو سهڻو ناهي. هيءُ بيت، مخاطب تي جنهن تکي تنبيهه واري لهجي ۾ چيو ويو آهي سو قاضي قادن جي نماڻي سهڻي ٻولي مطابق ناهي.

3- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

— جڳت جي آڻيندڙ تنهنجي وات ۾ جيڀ ان ڪري رکي آهي ته تون ان سان سندس جس ڳائين.

— تون پنهنجي زبان سان ان وڏي خالق کي ياد ڪندي سندس طلب نٿو رکين (يا ڪالهس نٿو گهرين) جو (ان ڪان سواءِ ڪنهن ٻئي جي يا ٻئي ڪان گهُر واري) ٻي اجائي ۽ اڻ سهائيندي ڳالهه ٻيو زبان تي آڻين.

[63]

تَئَن پُڇي آساڻ، تُون آسين نهين پُڇيو
پَڙهڻ هار قرآڻ، نهين رَتو رحمان سان.

1- هن بيت جي ٻولي قاضي قادن واري ناهي. ’اساڻ‘ ۽ ’قرآڻ‘ وارا آچار قاضي قادن جا تي نٿا سگهن. هيءُ بيت درويش دادو ديال جو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي مٿاءِ دادو جي بيتن جهڙي آهي.

2- معنيٰ ظاهر آهي ته:

— تو هيءَ ڳالهه اسان ڪان پڇي آهي، اسان توڪان ڪانه پڇي آهي.

-- تون سدائين قرآن شريف پڙهندڙ آهين، پر اجا رحمان سان نہ رتو آهين، يعني ٻاجهاري ڌڻي سان هڪ نہ ٿيو آهين.

[66]

سچي سائين ساڻ، تون مَ ڪر ڪوڙي ڪوڙيان
جي تُڙ منجهہ هيانءَ، وو سپو ڪسي ٻرڪٿو.

1- ٻولي توڙي شعر جي لحاظ سان هي بيت قاضي قادن جو ناهي 'ساڻ' ۽ 'هيانو' قافيا صحيح ناهن.

2- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف هيٺين طور صحيح لکي آهي تہ:
-- پنهنجي سچي سائين ساڻ، تون ڪُوڙن وارو ڪوڙ نہ ڪر، ڪوڙي (ٺڳي) نہ ڪر.
-- جيڪو تنهنجي هردي الدر ويٺو آهي، اهو سپ جي ٻرڪ رکي ٿو.

[68]

جيتي سچ سنسار سان، سَہ جا سائين ساڻ هوء
تو پڌر هي ٻيڙا تري، جہ ٺاء لير نہ ڪوء.

1- سهڻي معنيٰ وارو بيت آهي پر ٻولي پنجابي-راجستالي آميز آهي، ۽ قاضي قادن جي ناهي. (جتي = جيترا)، 'سہ' (اهو) ۽ 'جہ ٺاء' الفاظ پنجابي-راجستالي آميز آهن.

2- اصل پڙهڻي م "جہ ٺانءُ" آهي، جيڪو اصليت جي لحاظ سان "جہ ٺاء" (= جنهن جاء) هجڻ گهرجي.

3- معنيٰ ٿيندي تہ:
-- (ماڻهوءَ جي) جيتري سچائي سنسار سان آهي، اوتري جي الله ساڻ هجي.
-- تہ پوءِ جنهن جاء (ٺاء) تي پاڻي نہ هجي، الهيءَ پڌري پٽ تي بہ جيڪر ٻيڙو تري.

[69]

سَچ مُ پيارا سائيـنـئـيـان، سائيـن سَچ سُهاء
سَچي سَنگَل نہ ڌَهيئي، سچي سَرپ نہ کاء
سَچ مُ سَمُنڊان سِر چڙهي، ڪوڙ ڪڪائين ٻاء
جڏهون ڪڏهون ڪوڙ ڪي، ڏيندا سچ سزاء.

1- چاپي جي ٻيءَ سٽ م 'ڌهئي' بدران 'ڌَهئہ' ۽ 'چڙهي' بدران 'چڙهئہ' اچار راجستالي مطابق آهن.

2. ٻهريون ٻه سٽون پنجابي - راجستاني - هندي آميز ٻوليءَ ۾ رچيل آهن، ۽ ٽين سٽ جو ٻيون فقرو ۽ چوٿين سٽ سنڌي ۾ سٽيل آهن. بيت سهڻو آهي پر مجموعي طور سان هي ٻولي قاضي قادن جي ناهي.

3. بيت جي معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

- سائين کي سچ پيارو آهي، سائين کي سچ ئي وڻي ٿو.

- سچي انسان کي منگل گره جي آگ به جلائي نه سگهندي.

- سچي کي ناڳ به ڏنگي نٿو سگهي، سچ (جو ٻيڙو) سمنڊ جي سيني تي چڙهي هلي سگهي ٿو؛ پر ڪوڙ ڪکن جي ٻاهه ونگر آهي (جيڪا تمام تکي ٿيندي آهي، پر ٿورو وقت جٽاءُ ڪندي آهي).

جڏهن ڪڏهن (سدائين) سچ ڪوڙ کي سزاياب ڪندو.

[73]

جيهڙي ساڻن هٿڙي، تيهڙي پاڻ پرين،
پاڻ محبان ڇڏيو، تون نه ڇڏ ڏٽي.

1. بيت جا لفظ سنڌي آهن پر معنيٰ مُبهم آهي. ٻهرين ۽ ٻي سٽ جي معنيٰ ۾ ڪو سهڻو سنٻنڌ ڪونهي؛ خيال پڻ عام سطحي ۽ شڪايت وارو آهي. مؤلف پڻ ڄاڻايو آهي ته ”هيءُ بيت معمولي تبديل سان گرو گرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي بيتن ۾ ملي ٿو“.

2 ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ ’ساڻن‘ بدران ’پاڻي‘ آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ”ٻهڻ محبان“ آهي، جيڪو ”پاڻ محبان“ پڙهڻ سان وڌيڪ صحيح ٿيندو. انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي ته: جهڙي ڪنهن کي هٿ ۾ ڏيندا، تهڙي هو پاڻ پڻ پريندا.

سڄڻ (محبن) تو کي پاڻ ڇڏي ڏنو آهي، پر تون پنهنجي ڏٽي کي نه ڇڏ!

[74]

ڏيه لٿا، سنجها ٿئي، اڳون آئي رات،
ڪنڙا پڪاري ٻاتيي، ٻيڙا ڪپر وات.

1. ٻولي صاف سرائيڪي آهي. انهيءَ معنيٰ وارو ’دوهو‘ ’گرو گرنٿ‘ ۾ ٿوري تبديل سان شيخ فريد جي دوهن ۾ موجود آهي، جيڪو مؤلف پاڻ نقل ڪيو آهي (ص 35) ۽ جنهن کي سرائيڪي ۾ هيٺين طور پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو:

فريدا! ڏکان سيتي ڏينه گيا، سولان سيتي رات،
ڪنڙا پڪاري پاتڻي، ’ٻيڙا ڪپر وات!‘

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

- ڏينهن پورو ٿيو، سالجهي ٿي، ۽ مٿان رات اچي وئي (يعني حياتي جا سڀ ڏور ختم ٿيا ۽ وقت پورو ٿي ويو.)
- ٻڌ اڪارڻ وارو ٻيئو وڏي سڏ سڏائي، ته ٻيڙو (ٻاڏيندڙ سٻبان) ڪرندڙ ڪنڌيءَ جي منهن ۾ آهي (يعني موت اچڻ وارو آهي.)

[76]

سُڃي نڪتي جتاب، ڇني، سي سڄڻ ڪيت ڪنهي،
جيتي ٻال سرهر ۾، تيتي ڇيڻ هٿي.

1. ٻولي سنڌي - سرائڪي - پنجابي آميز آهي ۽ قاضي قادن جي ناهي. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ 'سو سڄڻ ڪيت ڪٿي' آهي، پر بهتر ائين ٿيندو جيئن اسان لکيو آهي. ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ 'ڇن' آهي جيڪو 'ڇڻ' پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:
- سڃي پڙپانسگ ٿيل ٻستي جواب ٿي گهري ته اهي سڄڻ (جي هت هئا) سي اڄ ڪيڏانهن ويا.
- (سنڌن ڏک ۾) جيترا وار جسم ۾ هئا، سي سڀ ڇڻي پيا.

[77]

ڀيڙان، سڀي ڏهيليان، اڀهي ڀيڙ نه ڪا
جيئن وڃڻ واڇو تني، ڇائي هڪ خدا.

1. ٻولي سرائيڪي - سنڌي آميز آهي، ۽ خيال عام سطح وارو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ رواجي بي صبري ۽ شڪايت سمايل آهي.

2. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ 'جيئن وڃن' ۽ 'ڇاڻ' (راجستاني لهجي مطابق) الفاظ آهن، جن کي 'جئن وڃڻ' ۽ 'ڇائي' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

3. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي.
- سور سڀ ڏکيا آهن، پر اهڙو درد (محبت جو) ڪو ٻيو ڪونهي.
- هڪ خدا ٿو ڄاڻي ته (منهنجي لنءُ لنءُ ۾) واڇي والڪر پيو وڃي.

[89]

سُتو هتو جاڳُ، راتڙين سڀئه وهاڻيان،
ستئين ٿيوءِ آياڳُ، پرين وسارڻ مَ ڪَر.

1. ٻولي ڍاٽڪي - سنڌي - راجستاني رنگ واري آهي. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ پڙهڻي 'هتو' ('ه' جي پيش سان) آهي، پر صحيح 'هتو' (زبر سان) ٿيندو جيڪو ڍاٽڪي جو

عام لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس 'هو' يا 'رهيو'. پر 'راتڙين' بدران ڇاپي ۾ 'راتڙي' آهي. ٻي ست ۾ ڇاپي مطابق 'ڀاڳ' آهي، سو صحيح 'آڀاڳ' ٿيندو. يا وري ائين پڙهجي ته 'ستيئين' ٿيو ڀاڳ'.

- تون ستو رهيون! اٿي جاڳ جو رات سڄي وهامي وئي آهي (سڄو وقت گذري ويو ۽ عمر پوري ٿي وئي. جيڪڏهن 'راتڙي' پڙهبو ته پوءِ پويان فعل جي صورت 'وهاڻيءِ'='وهاڻي' ٿيندي؛ يعني رات سڄي وهامي وئي.)
- تو مٿان بدبختي آئي آهي. (يا تنهنجو ڀاڳ ستو ٿيو يا ڦٽو آهي)؛ تون پنهنجي پرين (خالق) کي ائين نه وسار.

[90]

پرين وساري رت روئن، ڪنهڊي ري ڪارڻ،
ڪنڇن راس وڃاءَ ڪئي، ٻڪڻ ڏور ٿيون.

1. ٻولي سنڌي - ڍاٽڪي - راجستاني آميز آهي. ٻهرين سٽ ۾ 'ري' معنيٰ 'جهي' (ڍاٽڪي - راجستاني.)

2. معنيٰ مؤلف سهڻي ڪري لکي آهي ۽ انهيءَ مناسبت سان ئي هيٺ ڏجي ٿي:
- گهٽ ٻڌي ۽ ڪم عقلائي جي سببان (ري ڪارڻ)، هو پنهنجو پرين وساري (هاڻي) رت پيا روئن.
- اهي سون وارو سُور ڪيئو وڃائي، هاڻي ڏور ڇا ٻُڪ پيا ڀرين، يا ٻُڪن ۾ ڏور پيا ڀرين.

[93]

منجهين مائو لاهه ڪيي، پسڻ ڪي گهاتئي،
ڏٺيءَ ڪسونڀي رنگ جيئن، وڃندو ئي واٽئي.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي ائين آهي. بيت ۾ سمايل خيال بلند ڪونهي، بلڪ عامي آهي ته هي دنيا بي وفا ۽ بيڪار آهي. پسڻ ڪي گهاتي توڙي 'ويندو ئي واٽئي' وارن فقرن جي سٽاءَ سهڻي ناهي، ۽ پر انهن جي معنيٰ مبهم آهي. هي بيت تنبيهه طور مخاطب تي چيل آهي، ۽ اهو انداز قاضي قادن جو ناهي.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف هيٺين طور لکي آهي.
- کهنبو رنگ ڏسڻ کي ته گهاٽو ٿئي ٿو، پر ان ۾ اندر آهي ڪجهه به نه.
- هي دنيا به ڪنهبي رنگ وانگر آهي، جو واٽ هلندي ئي ويندو آهي.

[94]

مٺين ڀالٽئي سون، هئي جنڊو پوس جڙ ڪٿون،
وڃين وڙائي ون، ڪته لڳي ڪارو ٿيو.

1. لفظ جي سناء توڙي وزن ۾ اهڙي سهڻائي ڪانهي. معنيٰ پڻ مبهم ۽ مُبتذل آهي.
2. مؤلف هيٺينءَ طرح معنيٰ ڪئي آهي، جيڪا غور طلب آهي.

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي سون ڪري سمجهيو.
(هٿ لاهڻ سان) اهو مون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

[95]

پُلي (پُلي) وِي پُلي، پُلي تِڳائون آئِي
بابا آدم آهي حوا پُلي، پُلي سڀ دليائي.

1- ٻولي صاف سرائيڪي آهي. خيال سهڻو پر عام آهي.

2- بيت جي وزن مان ظاهر آهي ته ٻنهي سٽن ۾ هڪ لفظ 'پلي' لکيت ۾ رهجي ويل آهي، انهيءَ ڪري "پلي پلي وي پلي" ڪري پڙهڻ سان ئي وزن پورو بيهندو.

3- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

- پُلي ڙي پلي، هنن (آدم ۽ حوا) جي زماني کان وٺي پلندي آئي.

- بابا آدم ۽ حوا ٻئي پليا، پر سڄي دنيا ئي پليل آهي.

[98]

هَٿ وِياجهڻ 'لُوڻ، ڪستُوري جهنُگڻ 'گهرُي
سچان' ڏي صابُوڻ، اندر اڇا نه ڪَري.

1- ٻولي سرائڪي - راجستاني آميز آهي ۽ قاضي قادن جي لاهي. 'وياجهڻ' ۽ 'جهنُگڻ' راجستاني محاوري جا لفظ آهن.

2- 'وياجهڻ' کي 'وهائڻ' پڙهجي ته معنيٰ ٿيندي 'خريد ڪري'. 'جهنگڻ' کي 'جهنگين' پڙهجي ته سڄي سٽ جي معنيٰ ٿيندي ته: شهر ۾ دڪان تان وٺي لوڻ ٿو، ۽ جهنگ ۾ گهر ٿو ڪري 'ڪٿوري' جي.

3- اسان جو گمان الهيءَ طرف وڃي ٿو ته جيڪڏهن بيت 'ضمير غائب' بدران 'ضمير مخاطب' سان پڙهجي ته معنيٰ ۽ اثر جي لحاظ سان بهتر ٿيندو. ٻيو ته هن مجموعي ۾ شامل ٻيا بيت به گهڻو ڪري 'ضمير مخاطب' يا 'ضمير متڪلم' ۾ آهن. بيت هن طرح پڙهجي ته وڌيڪ سهڻو ٿيندو.

هَٿ وهائين' لُوڻ'، ڪٿوري جهنگين گهُرين
سچان ڏي صابوڻ'، اندر اڇا نه ڪَرين.

(يعني توهان پاڻ هٿ تان لوڻ وهائين ٿو پر ٻاهر جهنگ ۾ اڇي ڪٿوري جي، يا ڪٿوري جي ملهه جي گهر ڪرين ٿو - وغيره).

[99]

مَٽان مَحلان مَنديان، آچليانِ چَلنِ
هَٽون ڳِنن ٻکري، جهَنگين اَٽ مگن.

1- ٻولي سرائڪي، پر پنجابي- راجستاني آميز آهي. قاضي قادن جي ٻولي ناهي.

2- اصل لفظ ”آچليانِ چَلنَ“ آهي، پر ”آچليان چلن“ پڙهڻ بهتر ٿيندو، يعني تہ: لڏ هلڻ جهڙيون ريتيون هلڻ، اڻ سهائيندڙيون ڪن، ڪُريتيون ڪن. اصل ’جهَنگڻ‘ آهي، پر ’جهنگين‘ پڙهڻ بهتر ٿيندو.

3- جيئن بيت بيٺل آهي تيئن ان جي معنيٰ هيئن طرح وڌيڪ مناسب ٿيندي:

-- چڱن جي وچ ۾، محلاتن ۾، توڙي بازارن ۾ ڪُريتيون ٿا ڪن.

-- شهر مان دڪان تان ٻکري سودين، ۽ پوءِ جهنگ ۾ ان جي عيوض اٽ جي، يا اٽ جي ماهہ جي، گهر ڪن.

[101]

توبهہ ڪَرينِ ٻاهَڙِي، ٻاهڙِي توبهہ ڪرين
ڪيهي سادِي هَٽ ۾، راڏي آجاڙين.

1- پهرين سٽ صاف سنڌي ۽ ٻي سرائيڪي آميز آهي.

2- ڇاپي مطابق الفاظ، پهرين سٽ ۾ ”توبهہ ڪري لہ“، ۽ ٻي سٽ ۾ ’رڌي‘ آهن، پر مٿي ڏنل پڙهڻي بهتر ٿيندي. ٻاهڙڻ گهٽو ٿاپڙجڻ: توبهہ ڪرڻ = پڇتائي گناهن کان هميشہ لاءِ بس ڪرڻ جو عهد ڪرڻ. راڏِي = ٻج وڏل، ٻوڪيل ٻني. سادو هٽ = بيجا غرور، اجايو گهمنڊ.

3- معنيٰ ٿيندي تہ:

-- ابوجهہ غافل (پنهنجو پاڻ گناهن کان پاسو نٿا ڪن، ۽ هو) توبهہ تڏهن ڪن ٿا جڏهن ٿاپڙجن ٿا (يعني جڏهن ڪين تڪليف پهچي ٿي؛ ۽ پوءِ توبهہ وساري گناهہ ڪن ٿا ۽ وري) ٿاپڙجي ڏڪ کائي (پوءِ وري) ٿا توبهہ ڪن.

-- ڪهڙي غلط گهمنڊ ۽ اجائي وهم ۾ هو پنهنجي پوک يا ٻني پاڻ پيلائين ۽ برباد ڪن.

[102]

جي سائين سُون؟ سچ، تہ پوَ ڪهڙا سُتڙي!
آيا ٿي ڪر لپچ، تہ توڙي اگرڙا پٽلهي.

1- ٻولي سرائيڪي- سنڌي آميز آهي.

2- ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل الفاظ "ڀوڪوڙا سنتڙي"، ۽ ٻيءَ ۾ "ٻلھ" آهي. 'ٻلھ' اچار راجستاني لهجي مطابق آهي، ۽ سرائيڪي ۾ صاف اچار "ٻلهي" (ٻري) ٿيندو. 'سنتڙي' معنيٰ 'سنتل مرد ڪي'؛ پر جيڪڏهن 'سنتڙي' پڙهبو ته پوءِ ٻيءَ سٽ ۾ پڻ 'آيا' جي بدران 'آئيي' پڙهبو.

- جي هو پنهنجي سائين سان سچو آهي، ته پوءِ سنتل ڪي ٻه کهڙو ڏپ!

- (اي سنتل!) تون آئيي ٻيهي لڇ، توڙي ڪٽي (ٻيرن هيٺان) اگر ٻرلدا ٿاندا هجن.

[105]

ڪَوُسين' ڪُوهَل ليپجهي ٿاري ٻنڊا هئي،

عقل غيب الله دا، الله اِي آهي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ هن طرح آهي:

'ڪوسهي ڪُوهَل ليجيءَ ٿاري ٻن دا هي'

اصل ٻي سٽ ۾ 'آيَ' آهي.

2. ٻولي سرائيڪي هندي آميز آهي، ۽ قاضي قادن جي ناهي. ٻهرين سٽ جي معنيٰ مبهم آهي، پر البت ٻي سٽ صاف آهي:

توري ويرم ۾ گونچ پيدا ٿئي ٿو ۽ پوءِ وڏي ٿاري ٻڌجي ٿو.

الله جي غيب يا ڳجهه جي پروڙ الله کي ئي آهي.

[106]

توڙي وَڃَنِ رومَ، ناٿهيه لَصيبُون' آڳرو،

ماني وَتَنِين' ٿُومَ، جهي ليکيا ڇپَنِ مَ.

1. ڇاپي مطابق پڙهڻي ائين آهي. پوئين سٽ جو وزن پورو ناهي، ۽ بيت ۾ سمايل خيال پڻ قاضي قادن واري اعليٰ سطح جو ناهي. بيت جو مکيه مطلب سنڌ ۾ هيٺين عام مشهور پهاڪي وارو آهي ته:

جهي شُوم وڃهي رُوم،

ته ٻه ديودي مٿي ٿوم.

هي خيال زندگيءَ جي هڪ خاص طرز جو عڪس آهي، ۽ ان حد تائين ان ۾ هڪ حقيقت آهي، مگر ان سان گڏ ان ۾ انسان جي هڪ ڪردار جي شڪايت ۽ ندا پڻ سمايل آهي، اهڙي ليدا جو اظهار وڏن صوفين درويشن وٽ روا ناهي. البت عام سطح جو شاعر اهڙي ڳالهه ڪري سگهي ٿو.

2. جيئن بيت بيٺل آهي، تيئن ان جي معنيٰ مؤلف هيٺين طرح ڪئي آهي:

-چاهي ڪير روم ٻه وڃي، اهو پنهنجي نصيب ۾ لکيل شيءِ کان وڌيڪ هٿ ڪري نه سگهندو.

-اهو مالي ۽ ٿوم لاءِ ٻه پٽيندو. جو لکيل آهي سو لڪندو ڪونه.

جيئن ته بيت ۾ سمايل خيال مشهور ڀٽائي وارو ئي آهي، انهيءَ ڪري بهتر ائين ٿيندو ته بيت کي هيئينءَ طرح سنواري پڙهجي ته معنيٰ پڻ سڌي سولي نڪري:

توڙي وڃي رُومِ، (توءِ) ناهه نَصيبَئون اَڳرو،

مانئي مَٿي ٿومَ، جنهن جو لکيو ڇٺي ۾.

اڳين پولي موجب، 'توءِ' معنيٰ 'ته به'؛ 'ڇٺي ۾'، يعني روزازل واري ڇٺي ۾. معنيٰ ٿيندي ته:

-جيڪڏهن (ڪوشوم) ڪٿي روم وڃي، ته به پنهنجي نصيب کان اڳتي ٿي نه سگهندو.

-(هن جي واسطي ڪائڻ لاءِ) ساڳي مالي سان ٿوم هوندي، جيئن مندس واسطي روزازل کان لکيل آهي.

[111]

جي جي ٻوليءَ مٿين' ڪيئي، سو سو مُجهه نه ٿيان،

آس چنگي ديوان مهن'، سهي مُڪر ڳيان.

1. ٻولي سرائڪي، ۽ هندي - پنجابي آميز آهي.

2. اصل الفاظ ائين آهن جيئن مٿي ڏنا ويا آهن. 'جي جي' کي ٻن معنائن جي لحاظ کان پڙهي سگهبو: هڪ 'جِي جِي' جي معنيٰ 'جيڪي'، ٻيو 'جي جي' معنيٰ 'هائو هائو' ("قالوا بليٰ" واري قول ڏانهن اشارو). رب" جڏهن روحن کي پيدا ڪيو تڏهن انهن کان پڇيائين ته: "ڇا، آءٌ اوهان جو رب نه آهيان." ("اَلَسۡتُ بِرَبِّكُم")، جواب ۾ چيائون ته "هائو" (قالوا بليٰ) "بيشڪ تون اسان جو رب آهين". 'جي جي ٻول' يا 'جيڪي ٻول'، ٻنهي مان مراد "قالوا بليٰ" وارو وعدو آهي. ٻنهين سٽ جي سٽاءَ مان به اها معنيٰ نڪري ٿي. جيڪڏهن هي بيت اصل صاف سرائيڪي ۾ هو ته پوءِ ان کي هيئين طور پڙهبو ته وڌيڪ صحيح ۽ بهتر ٿيندو. 'ٿيان' ۽ 'ڳيان' کي ٿ ۽ ڳ جي زبر توڙي زير سان پڙهي سگهجي ٿو. يا وري هن طرح پڙهجي:

جِي جِي ٻوليان مٿن ڪيتيان'، سي مي مجهه نه ٿيان'،

اس چنگي ديوان مين'، سهي مُڪر ڳيان'.

-(ازل جي روز) جيڪي ٻول مون ڪيا هئا سي مون کان پورا نه ٿيا.

-هن ناهوڪي محفل (هن جهان جي جنسار) ۾ (آءٌ ۽ ٻيا) سڀ پنهنجي ڪيل قولن تان ڦري ويا.

[112]

پَڳا ساڃا نہ ٿِئي، مَن موتاهل ڪچ،
ڪنين سَٽيا لہ مَنيئي، آڪين ڏنو سچ.

1. سنڌي آميز سرائڪي ٻولي آهي. صاف سرائڪي ۾ 'ٿئي' ۽ 'ڏنو' جي بدران 'ٿيوي' ۽ 'ڏٺا' پڙهبو. ڇاپي مطابق ٻي سٽ ۾ اصل الفاظ "سَٽا" ۽ "اکِ" آهن، جن جي بهتر ۽ صحيح صورت 'سَٽيا' ۽ 'آڪين' ٿيندي. هن بيت ۾ سمايل مثال ۽ پهاڪو سنڌ جي ادبي روايت ۾ آڳاٽي وقت کان وٺي مشهور آهي ۽ ويندي هن ٻوئين دور تائين سگهڙن جي رس رهاڻ جو هڪ دلچسپ موضوع رهيو آهي. چولدا تہ "هڪ موتي ٻيو مَنُ، ٻئي پڳا، تہ ٻوءِ سچا نہ ٿيندا". چوندا تہ "ڪنين سُٽي ۽ اکين ڏٺي ۾ تفاوت آهي". موتي ۽ من جي پرچڻ واري مثال بابت هڪ بيت آهي تہ:

ڏيئي ڍ ٻه ڌڪ رُٺي ڪئي، ڳنڍيو صرافن،
پڳو سچو نہ ٿئي، هڪ موتي ٻيو مَن.

اهي بيت جيڪي وڌيڪ خاطري سان قاضي قادن جا ٿي سگهن ٿا

ٻولي ۽ محاوري لفظن جي ٻيهڪ ۽ سٽاءُ، معنيٰ جي معيار، حق ۽ حقيقت جي اظهار جي لحاظ سان وڌيڪ خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو تہ هيٺيان 77 بيت قاضي قادن جا ٿي سگهن ٿا، بشرطيڪ اهو مڃجي تہ قاضي قادن سرائيڪي ٻولي ۾ اهڙا بيت چيا.

[1]

زِبران' زَبُران آيتان'، اکران' الِتُ' نہ پار،
هيڪڙو ايمان ۾ لَهين' سيئي سار.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جا الفاظ "اکر الت نہ پار" آهن. وڌيڪ صحيح پڙهڻي 'اکرين انت نہ پار' يا 'اکران الت نہ پار' ٿيندي. ٻر جيئن تہ قاضي قادن پنهنجي آتر واري ٻکر جي محاوري مطابق 'زبران زبران آيتان' آندو آهي، تہ هت پڻ 'اکران' وڌيڪ موزون ٿيندو.

2. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي وارا لفظ 'هيڪڙيو' ۽ 'لهن' آهن. 'هيڪڙيو' واري پڙهڻي ڍاٽڪي - راجستاني لهجي مطابق آهي: سنڌي محاورو 'هيڪڙو' ٿيندو. 'لهن' پڙهبو تہ مطلب مبهم ٿيندو، ڇاڪاڻ جو 'لهڻ' جو فاعل لامعلوم آهي. 'لهين' (تون لهين) پڙهڻ سان بيت جو خطاب هر پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ ڏي ٿيندو. انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي:

- زبرن، زبرن، آيتن ۽ اکرن جو ڪو ڇيهہ ۽ شمار ئي ڪونهي (الهن سڀني جڙن کي سنڀالڻ مشڪل آهي ۽ جزوي علم جي تفصيل کي ڪو بہ عالم پڄي ڪونہ سگهندو).

–(ٻر) ڏٺي واحد ۾ جي تنهنجو ايمان آهي، تہ پوءِ تون الهن سڀني کي سڃاڻي سگهندين (واحد خالق ٿي سڄي جهان جي علم ۽ معلومات جو سرچشمو ۽ جامع ڪل آهي؛ الهيءَ ’ڪل‘ علم جي جامع ۾ ايمان مان ’جزن‘ جو علم خود بخود حاصل ٿي ويندو.)

[2]

جُون جُون پَڙهَہ ۽ لِکَ، ڪوڙين ڪُتَبَبان جي پَڙهين،
اِيَ سَپائِي سِکَ، جان جان پِريان لاءِ مَرِين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ هن طرح آهي:

’جو جو پاره لَکَ، ڪوڙين ڪتيبان جي پڙهہ‘

’پاره لک‘ صحيح ناهي، ۽ اها اصل راوي يا لکندڙ جي غلطي آهي. تعداد جي معنيٰ اڳتي لفظ ’ڪوڙين‘ ۾ موجود آهي، جنهن سان گڏ وري ’پاره لک‘ آڻڻ شعر ۽ معنيٰ جي سهڻائي جي خلاف ٿيندو. ’لک‘ (’ل‘ جي زبر) وارو قافيو ٻيءَ سٽ جي ’سِک‘ (’س‘ جي زير) سان لڳو ملي. صحيح لفظ ’ڪُتبان‘ آهي جيڪو ’ڪُتيب‘ (معنيٰ ’ڪتابڙو‘) جو جمع آهي. ’پڙهہ‘ اُچار راجستاني لهجي مطابق آهي، سنڌي اچار ’پڙهين‘ ٿيندو. ٻين بيتن ۾ پڻ فعلن جا الهيءَ قسم وارا اُچار (’ڪرين‘ بيت 31 ۾، ۽ ’لهين‘ بيت 32 ۾) موجود آهن.

2. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ ’ابهہ‘، ’سپائي‘ ۽ ’مرءِ‘ الفاظ راجستاني لهجي موجب ڏنل آهن، جيڪي سنڌي ۾ ’اِيَ‘، ’سپائي‘ ۽ ’مرين‘ ٿيندا. بيت جي معنيٰ ٿيندي:

– جيستائين جو تون لِک ۽ پڙهہ ۾ رڌو آهين، ۽ پوءِ ڪئي ڪوڙين ڪتابڙا پڙهين.
– تہ پڻ اها سڄي پڙهائي ٻڌ واري سکيا ۽ شاگردي ڇڏي، جيستائين (تو ۾ اها ڄاڻ ۽ روشني پيدا نہ ٿي آهي) جو حقيقي محبوب سان تنهنجو وصال ٿئي.

[3]

ڪَنڙُ، قَدُوري، ڪافِيا، ڪَي ڪِين پَڙهيام،
سو ڏيهَہ ئي ڪو ٻيو، جان ئي پِرين لَڌام.

1. ڇاپي مطابق پوئين سٽ ۾ لفظ ’ڏيهو‘ آهي، جيڪو ’ڏيهہ‘ پڙهڻ صحيح ٿيندو. هي بيت ’بيان العارفين‘ ۾ پڻ موجود آهي. مگر ان ۾ ’پڙهيام‘ ۽ ’لڌام‘ جي بدران ’پڙهيوم‘ ۽ ’لڌوم‘ قافيا آيل آهن؛ ٻيءَ سٽ ۾ ’جان ئي‘ واري پڙهڻي قاضي قادن جي بکر علائقي واري اترين ٻولي مطابق آهي. ’بيان العارفين‘ واري پڙهڻي ۾ ’ڏيهہ ئي‘ جي بدران ’پار ئي‘ آهي، جيڪو شعر جي لحاظ سان وڌيڪ موزون آهي، ڇاڪاڻ جو اهو لفظ ’پرين‘ سان وڌيڪ سهڻو لڳي ٿو.

2. بيت جي معنيٰ جيئن اڳ معلوم ۽ مشهور آهي، مؤلف پڻ صحيح نموني ۾ لکي آهي تہ:

- ديني فقه ۽ وياڪرڻ (صرف نحو) جا ڪتاب - ڪنز، قدوري ۽ ڪافيا - انهن مان ڪوبہ ڪونہ پڙهيو اٿم.

- اهو هندي ڪو پيو، جتان ٿي پنهنجي پريتم کي ڀاتو اٿم.

3- غور طلب ڳالهہ هيءَ آهي تہ قاضي قادن جهڙي عالم اهي ٽوڙي پيا ڪتاب پڙهيا هئا: اهي ٽيئي ڪتاب ان وقت نصاب ۾ داخل هئا ۽ هر شاگرد کي اهي پڙهڻا پوندا هئا. الهيءَ ڪري جيڪڏهن پهرين سٽ جي معنيٰ ائين وٺبي تہ اهو مطلب ڪونہ لڪرندو جيڪو بيت ۾ سمايل آهي. ٽيئن ڪتاب جو اصل صحيح نالو 'ڪافيہ' آهي؛ بيت ۾ آندل 'ڪافيا' واري صورت 'ڪافيان' جي برابر آهي يعني 'ڪافيہ مان يا منجهان'. پر اهو 'مان' سيني سان لڳندو. انهيءَ لحاظ سان 'بيان العارفين' ۾ ڏنل پڙهڻي 'ڪي ڪونہ پڙهئوم' وڌيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿي. سڄي سٽ جي معنيٰ ٿيندي تہ:

- 'ڪنز، قدوري ۽ ڪافيہ ڪتابن مان (حقيقي پرين سان ملڻ بابت) سون ڪجهہ بہ حاصل ڪونہ ڪيو'.

[5]

جِہِ گهڙَ گهڙِي نہ ڪَيِنْ, سائين تو ديدار کي
ڪَهِڙي حَجَ ڪَرِين, سيئي پنهنجي رب ڏانَ؟

1- ڇاپي جي پهرين سٽ ۾ 'ڪين' بدران 'ڪينہ' ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ان سان ملندڙ قافيو 'ڪَرِينہ' آهي، ۽ ٻنهي جا آچار ڀاڱ ۾ ملن ٿا. پر انهن آچارن لاءِ نہ تہ ڪو خاص سبب آهي، تہ لڪا وري سنڌي ٻولي ۽ شاعري جي سرمايي سان انهن آچارن جي ڪا ثابتي ٿي ملي. سنڌي لهجي مطابق انهن کي 'ڪيِنْ' ڪري پڙهبو. لفظ 'ڪين' (معنيٰ 'ڪَنَ') لاڙي محاوري مطابق آهي. هن وقت اهو ڪو ورلي ڳالهائجي ٿو، پر اڳ شايد وڌيڪ استعمال ٿيندو هو، ۽ ٿئي طرف رهڻ دوران قاضي قادن جي زبان تي چڙهيو. ساڳئي آچار مان فعل 'ڪيندا' (=ڪندا) بيت نمبر [60] ۾ موجود آهي ۽ غالباً اهو بيت قاضي قادن جو ناهي. ٻيو لفظ 'ڏان؟' (=ڏالهن) پڻ لاڙي لهجي مطابق آهي.

2- ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي پڙهڻي "سوِ وِي پَهنجُون رب ڏان" آهي. ڀانئجي ٿو تہ اصل راوي اهو فقرو صحيح طور نہ پڙهيو يا اصل لکندڙ صحيح نمولي ۾ نہ لکيو. صحيح فقرو "سيئي پنهنجي رب ڏان" ٿيڻ گهرجي.

پهرين سٽ جو فقرو 'سائين تو ديدار کي' صاف آهي، پر جيڪڏهن هي بيت قاضي قادن جو آهي تہ پوءِ ائين صحيح نہ ٿيندو، جنهن جا ٻہ سبب آهن: هڪ تہ هن فقري مطابق شاعر جي شڪايت خود 'سائين' (الله) جي سامهون آهي، ۽ اهڙي شڪايت اعليٰ سنڌي شاعري

جي خوابن جي خلاف آهي. ٻيو ته انهيءَ فقري مان اهو گمان به نڪري ٿو ته 'سائين' کو ٻيو آهي، جنهن کي شاعر ٿو چوي ته جيڪي تنهنجي ديدار جي گهر هڪ گهڙي به ٿا ڪن، سي ھنھنجي رب کي ڪيئن رسندا!

اسان جي گمان موجب اصل لفظ "ساعت ٿي" هئا، جنهن کي آچار جي هڪجهڙائي سبب 'سائين تو' ڪري پڙهيو ۽ لکيو ويو. 'ساعت ٿي' فقري سان هي بيت هيئين طرح سهڻو ٿي پوندو:

جي گهُر گهڙي نه ڪيئن، ساعت ٿي ديدار کي
ڪيهي حُجَ ڪرين، سيئي ھنھنجي رب ڏانهن.

- جيڪي الاهي ديدار لاءِ هڪ گهڙي به گهُر نٿا ڪن.
- سي ھنھنجي رب سان (سندس قرب، ٻاجه ۽ ڪرم جي) ڪهڙي حجت ڪري ٿا سگهن!

[6]

سُتِي، وِيٺِي، آٿِي، ڳالهائيندي، ڳيئندي
اسان تُسان جي تاتِڙِي، واتڙيئين وِيندي.

1- ڇاپي مطابق، ٻهرين سٽ ۾ 'ويندي' بدران 'ويندو' آهي. ظاهر آهي ته اصل راوي يا اصل لکندڙ اهي الفاظ صحيح ڪري نه لکيا. سنڌي ٻوليءَ جي سهڻي بيان موجب اهي لفظ ائين ئي پوندا جيئن مٿي ڏنا ويا آهن. قاضي قادن جي ٻئي هڪ مشهور معروف بيت جي سٽ ("سڄڻ منجهه هئام، مون ويٺي واءِ ڏيا") ۾ لفظ 'ويٺي' موجود آهي، جيڪو ثابت ڪري ٿو ته مٿيان لفظ به انهيءَ سناءَ موجب هوندا. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'تسان' سرائڪي جو آهي، ۽ لفظ 'اسان' سان سهڻي ٻيچ ۾ آيل آهي. جيئن بيت ۾ سمايل اها معنيٰ، قرآن شريف جي هيٺين آيت مطابق آهي ته:

"قُل إنّ صَلاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحيَايَ وَ مَمَاتِي لِلّٰهِ رَبِّ العالَمِين" (='چئو ته منهنجي عبادت، آرام، حياتي توڙي موت الله خاطر ئي آهي جيڪو جهانن جو پالڻهار آهي'). انهيءَ ڪري هيءُ بيت قاضي قادن جوئي آهي. اهڙي منزل تي پهچڻ وارن بابت شاهه جي رسالي جي بيت جي هيٺين سٽ چيل آهي ته:

'سُتا او سونهن، نند عبادت جن جي'.

2- معنيٰ صاف آهي ته:

- ستي، ويٺي، آٿي، ڳالهائيندي، ڳائيندي توڙي واٽ ويندي
- اسان کي، اي سائين! - اوهان جي ئي تات طلب آهي.

[7]

آکر ٻيا وسار، الف اڳيون ئي ياد ڪر،
سو تون ڏيئو ٻار، جو نہ اجهامي ڪڏهين.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اڳيون، بدران 'اڳهون' آهي. اهو اچار پڻ صحيح آهي، ۽ لاڙي محاوري ۾ وڌيڪ رائج رهيو آهي. پر جيئن تہ قاضي قادن جي ٻئي هڪ مشهور معروف بيت ۾ 'اڳيان' لفظ موجود آهي ("اکر اڳيان اپري، واڳو تسي وريام")، انهيءَ ڪري هت پڻ هي لفظ 'اڳيون' جي اچار سان لکڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپيل لفظ "اجهنپڻ" آهي جيڪو راجستاني لهجي مطابق آهي. سنڌي ۾ 'اجهامي' ئي ٿيندو.

2. هن بيت ۾ هڪ الله سان محبت ۽ ان جي يادگيري واري معنيٰ سمايل آهي. سنڌ جي عارفن ۽ الله وارن اهو سبق وري وري پئي ڏنو آهي. ميين شاهہ ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" ۾ ذيل ٻهريون ئي بيت هي آهي تہ:

تون چوءِ الله هيڪڙو، وائي ٻي م سيک،
سچو اکر من ۾، سو ئي لکيو ليک.

شاهہ جي رسالي جو بيت آهي تہ:

اکر پڙهہ الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، پنا پڙهندين ڪيترا.

چون ٿا تہ ٻنائي صاحب کي جڏهن ٻهريون سبق مليو، ۽ استاد چيس تہ چئو 'الف'، تہ چيائين 'الف'؛ ٻوهہ استاد چيس تہ چئو 'ب'، تہ چيائين تہ 'الف' ئي بس آهي. هڪ سنڌي ڪافي جي مصرع آهي تہ:

'اکر هڪ 'الف' جو ڪافي - ملان! ڏي 'ب' کنان معافي!'

بهرحال هن معنيٰ جو مثال اسان کي ٻهريائين قاضي قادن جي مٿئين بيت ۾ ملي ٿو، جنهن ۾ چيو اٿس تہ "الف - ب" جا باقي ٻيا اکر وساري، فقط ٻهريون 'الف' (=الله) ڪٿي ياد ڪر.

3. بيت جي معنيٰ صاف آهي تہ:

- ٻيا سڀ اکر وسار ۽ فقط منهنجو وارو اکر 'الف' ئي ياد رک.
- ('الف' يعني 'الله'، جي يادگيري وارو) اهو اهڙو ڏيئو آهي جيڪو تون ٻاريندين تہ وري نہ اجهامندو.

[8]

لائي لامُ الف سان، ڪاتبُ لکيو جيئن،
مون هينئڙو پريان سان لڳو آهي تيئن.

1. ڀيرين سٽ ۾ ڇاپي مطابق "ڪاتب لکين جيئن" (=اي ڪاتب! جيئن تون ٿو لکين) آهي. هيءُ بيت شاهه جي رسالي ۾ مختلف پڙهڻين سان موجود آهي. مثلاً:

ڪاتبُ ليکي جيئن، لايو 'لام' 'الف' سين،
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.

هن مان ظاهر آهي ته سنڌ ۾ هلندڙ قاضي قادن جي بيتن جي روايت موجب، ڀيرين سٽ ۾ 'ڪاتب لکي جيئن' يا 'ڪاتبَ لکن جيئن' آهي.

'لام الف سان لائي لکڻ' وارو مثال ننهنجي ڀرين سان ويجهائي لاءِ آندل آهي. الف - بي ۾ جڏهن 'آ- با- ٻا' واري ٻني لکجي ٿي ته ٻين سيني اکرن جي پٺيان ۾ "لا" ۾ ٿي 'لام' سان 'الف' وڌيڪ ويجهو لڳي ٿو. 'الله' لکڻ ۾ ته 'الف' بلڪل 'لام' ۾ ٿي سمايل آهي. مؤلف پڻ انهيءَ لحاظ سان معنيٰ سهڻي ڪري لکي آهي:

- جيئن ڪاتب (خوشنويس) 'الله' لکڻ وقت 'الف' کي 'لام' سان جوڙي لکي ٿو
- تيئن منهنجي دل اڻ ننهنجي پرينءَ سان ڳنڍيل آهي.

[9]

جانَ (ٿي) ٻارانَ ٻڌرو، ٻڌائون (سو) سڏُ،
مون هينئڙو تان ٿي ڪيو، سُپرين سان گڏ.

1. ڇاپي ۾، ڀيرين سٽ هن طرح آهي:

"جان ٻاڻان جو ٻڌرو، ٻُڌو آءٌ سڏ"

ٻوليءَ جي لحاظ سان، 'ٻاڻان جو ٻڌرو' توڙي 'ٻُڌو آءٌ سڏ' فقرا صحيح ناهن. ٻيريون فقرو صحيح ٿيندو "ٻاڻان ٻڌرو"، ۽ ٻيو فقرو صحيح ائين ٿيندو ته "ٻُڌو مون سڏ". جيڪڏهن هن ٻني فقري جي اهڃاڻي معنيٰ هجي ها، ته ٻوءِ اصل پڙهڻيءَ مطابق پڻ ائين ئي لکيل هجي ها: ڇاڪاڻ جو 'مون' جو لفظ قاضي قادن جي ٻين بيتن ۾ موجود آهي ۽ هن سٽ ۾ ٻه اچي سگهي ها.

اسان جي خيال ۾ اصل لفظ "ٻُڌائون" هو، جنهن کي "ٻُڌو آءٌ" ڪري لکيو ويو؛ يعني اصل ۾ هو ته 'ٻُڌائون سڏُ'، ٻر اهو کهڙو سڏ ۽ ڪنهن جو؟ اهو سڏ 'آلَسْتُ' (=آلَسْتُ بِرَبِّڪُمْ'=ڇا آءٌ اوهان جو رب ناهيان) وارو هو، جيڪو رب جي طرفان ٿيو ۽ روحن ٻڌو، ۽ "ڇيائون ته هائو" (=قَالُوابَلٰي). انهيءَ معنيٰ جي لحاظ سان ٻه "ٻاڻان جو"

يعني "پنهنجي اندر جو" سڌ صحيح نه ٿيندو. 'پاڻان' وارو لفظ اصل ۾ 'پاران' (= رب جي پار جو)، يا 'پرِيان' (= منڊ وارو، اصل وارو)، يا 'ڀرِيان' (اصل وارو) ٿي سگهي ٿو، پر جڏهن ته 'پاران' جي صورتخطي 'پاڻان' سان ملي ٿي، انهيءَ ڪري "پاران" رکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

وزن جي لحاظ سان 'پُڌائون' ڪان پوءِ ڪو لفظ ڪُٽيل ٿو، جيڪو 'سو' ٿي سگهي ٿو. جيئن اڳ سٽ ۾ 'تان ئي' آهي ته پهرين سٽ ۾ پڻ 'جان ئي' ۽ 'تان ئي' ٿيڻ گهرجي. بيت نمبر [31] ۾ پڻ 'جان ئي' ۽ 'تان ئي' گڏ آيا آهن.

ٻيءَ سٽ ۾ "سپريان سون" آهي. شعر توڙي وزن جي لحاظ سان 'سپريان' پڙهڻ ئي صحيح ٿيندو. ٻيو ته هن کان اڳئين بيت ۾ لفظ 'سان' موجود آهي، انهيءَ ڪري هت به 'سون' بدران 'سان' پڙهڻ گهرجي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-(روز ازل کان وٺي) جڏهن کان ئي (جان ئي) روحن رب جي پار جو سڏ ٻڌو

-مون تڏهن کان ئي (تان ئي) پنهنجو من پنهنجي سهڻي پرين سان ڳنڍي ڇڏيو.

[10]

پَهريون ئي پريام جان؟ مون سائين، سون سپٽانِ،
هينيَڙو هيج َ پند ڪري، لڳو ڪٿ َ ڪيپٽانِ.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جي پڙهڻي آهي:

"پهريون ئي پرياڻم جا، مون سان ئي سوَڙان"

هن پڙهڻي مطابق "مون سان ئي سوَڙانِ" وارو فقرو ٻوليءَ جي لحاظ سان صحيح ناهي ۽ پڻ ان سان سهڻي معنيٰ نٿي نڪري. غالباً اصل ۾ "سون سائين" هو، جنهن ڪي "مون سان ئي" ڪري پڙهيو يا لکيو ويو، ۽ پڻ "سيٽانِ" بدران "سوُڙان" ڪري لکيو ويو. 'سيٽان'، 'سيڻ' جو جمع آهي، معنيٰ سڄڻ، جيڪي سڃاڻپائي ڪن. 'سيڻ' جو لفظ قاضي قادن جي بيت [نمبر 25] ۾ پڻ آيو آهي. لفظ 'جا' اصل ۾ 'جان'؟ (= جيئن) هو. ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ 'ڪه'' ('ه' جي پيش سان) آهي، جيڪو 'ڪهَ' يا 'ڪهِ' ('ه' جي زبر يا زير سان) ٿيڻ گهرجي.

2. سڄين پڙهڻي مطابق معنيٰ ٿيندي:

-اصل کان ئي (روز ازل کان وٺي) منهنجا پرين، جيئن ته منهنجا سائين ۽ منهنجا سڄڻ آهن

-(انهيءَ ڪري ئي) منهنجي دل وڏي چاهه ۽ خوشيءَ سان پند ڪري، سفر جي وڏي ڪشالي واري ڏکي منزل (= ڪه) ۾ سندن پٺيان لڳي.

[11]

نه سو لاهو، نه سيرو، نه اوار، نه پار،
سُوڙهو وَتين جنهن کي، سو مَن منجهه نهار.

1. ڇاپي مطابق پهرئين سٽ ۾ 'اوار' بدران 'آروار' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ 'جنهن' بدران 'تين' آهي. 'اروار' غلط آهي، صحيح 'اوار' ئي هجڻ گهرجي؛ ٻيءَ سٽ ۾ 'تن' بدران 'جنهن' هجڻ گهرجي. 'لاهو' يا 'لاهه' معنيٰ لاڙ يا ڏکڻ (وارو پاسو سنڌ جو). شاهه ڪريم جي بيت جي سٽ آهي ته "جي آئر جي لاهه، سڄڻ سپ پرڪڻا". 'اوار' معنيٰ درياهه جو اوريون پاسو، ۽ 'پار' معنيٰ درياهه جو پريون طرف.

2. معنيٰ:

- هو (پرين) نه لاڙ ۾ آهي ته نه سري ۾، ۽ نڪي درياهه جي هن پر آهي، نه نڪي هُن پر.

- جنهن لاءِ تون حيران پريشان ٿي پيو هلين، سو پنهنجي من اندر ڳولي ڏس.
پٺاڻي صاحب ان ساڳئي خيال کي هيٺين بيت ۾ آندو آهي ته:

"لِڪو ڪولهه لطيف چئي، پاروچو پئي پار،
نالي ايڻ نهار، ته تو ۾ ڏيرو دوست جو".

[12]

دِل اندر دَرياءُ، پُڇين ڪِيان سَمُوندر ڪَل،
ماڻڪَ اِي سَرياءَ، ڇُڪِي چوڪا نه ڪڍين!

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ اصل الفاظ 'درياوَ' ۽ 'ڪيا سَمُنڊر ڪَلَ' آهن. 'درياوَ' به صحيح آهي پر اهو عام اچار آهي؛ 'درياءُ' پڙهڻ بهتر ٿيندو. 'ڪيا' صاف سرائيڪي آهي، معنيٰ 'ڇا'؛ سنڌي ۾ 'ڪيان' ٿيندو (معنيٰ 'ڇو') 'سمندر' هندي آميز اچار آهي، سنڌي ۾ 'سمنڊر' ٿيندو ۽ وزن جي لحاظ سان 'سموندر' ڪري پڙهبو. لفظ 'ڪل' صحيح آهي ۽ بيت [19] ۾ "ڪنولاهه ڪر" آهي، الهيءَ ڪري هت به "سموندر ڪَرَ" پڙهڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپيل الفاظ 'سرياوَ' ۽ 'چوڪي' آهن. سَرياوَ (اوهان ڪي سريا) بدران 'سرياءَ' (توکي سريا) وڌيڪ صحيح ٿيندو، جو سٽي پڻ جمع بدران واحد آيل آهي. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'چوڪي' آهي، پر جيئن ته 'ماڻڪَ' جمع ۾ آهن، ته هي لفظ پڻ 'چوڪي' بدران 'چوڪا' ٿيندو.

2. معنيٰ:

- درياءُ تنهنجي دل اندر آهي، ٻاهر سمنڊر جو پيو پڇين!

- ماڻڪ اهي اتي ئي تو وٽ موجود آهن؛ سهڻا سٺا چوڌي چو نه ٿو ڪڍين!

[13]

کاٺوسُہ ڏيئي، ڀِنا جي درياءَ ۾،
ڀَسندا سيئي، ماڻڪ اکڙين سين.

1. ڀهرين سٽ ۾ اصل الفاظ 'ڪايا' ۽ 'درياوَ' آهن. 'درياو' بدران 'درياءَ' لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو، ۽ 'ڪايا' جي بدران 'ڪاٺو' وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'ڪاٺو' جي معنيٰ سمنڊ يا درياءَ ۾ پاڻيءَ جي لاٿ، يا ماٺائي. 'پاڻيءَ جو ڪاٺو ڏيڻ' معنيٰ لهڻ، هيٺ ٿيڻ، ماٺو ٿيڻ. ساوڻ ۾ درياءَ ۾ پاڻي گهڻو هوندو آهي، ۽ سمنڊ ۾ به پاڻي جو چاڙهه ۽ سختي هوندي آهي. ساوڻ گذرڻ ۽ سرءُ لڳڻ سان پاڻي ڪاٺو ڏيندو آهي. شاهه جي رسالي جو بيت آهي ته:

"سُکي ڍرُو ڍَيوُن ٿيو، ڪنڌي ڏنو ڪاٺو،
پاڻي پنيهل ۾ اڳيون لب آئو."

ڀيڙياتا (ڀيڙين وارا) به ساوڻ جي موسم ۾ مڇي لاءِ، سيپين ڪيڻ لاءِ يا واپار لاءِ سمنڊ ۾ نه ويندا. ساوڻ کان پوءِ جڏهن پاڻي ماٺو ٿيندو ۽ هيٺ ٿيندو تڏهن ڀيڙيون تيار ڪندا:

"ڏٺي ڏياري، سامونڊين سڙه سنباهيا"

ڏياري جڻ سياري جي شروعات آهي. ان بعد پاڻي ڪاٺو ڏيندو ۽ ماٺو ٿيندو، ۽ ڀيڙياتا ڀيڙيون تاريندا (پاڻي ۾ وجهندا ۽ هلائيندا). الهيءَ پوري ۽ صحيح موسم ۾ جيڪي سمنڊ ۾ ويندا سيئي سپون ڪيندا ۽ سلامت رهندا. ٻيءَ معنيٰ جي لحاظ سان جيڪي لاٿ ۽ هيٺاهين ويندا سي ئي مرادون ماڻيندا. شاهه عبداللطيف، قاضي قادن جي هن بيت کي جڻ وڌيڪ تفصيل سان ورجايو آهي ته:

ويا جي عميق ڏي، منهن ڪاٺو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪيون پاتاران پيئي،
ڀسندا سيئي، اسل اکڙين سان.

2. بيت جي معنيٰ ٿيندي ته:
- اهي لاکينا جيڪي ڪاٺي ۾ درياءَ (سمنڊ) اندر کهڙيا (1).
- سيئي وڃي ماڻڪ اکين سان ڏسندا (حاصل ڪندا).

[16]

هُنَ سرَ سندا هنجهڙا، اِتي ئي آهين،
ڳالهين رب ٻَرڙيان جو منگهي تنه ڏين.

---

(1) سنڌ جي ڪاري (سامونڊي ڪناري وارن تعلقن) جي ٻولي ۾ 'سمنڊ' کي اڪثر درياءَ سڏيندا آهن.

1. ڇاپي مطابق، ٻيءَ سٽ ۾ 'تنهن ڏين' بدران 'سو ڏين' آهي، جيڪو سنڌي محاورو ناهي؛ انهيءَ ڪري 'تنهن ڏين' پڙهڻ بهتر ٿيندو. قاضي قادن هيءُ بيت ڪنهن اٺي جي ڇيل هن کان اڳ واري هيٺين بيت [15] جي جواب ۾ چيو:

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏنو مُنهن لاهو تيئين،
اڇي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب ٻرتيان.

لفظ 'ڳالهيون' مان گمان اٿي ٿو ته هي بيت وچولي يا هيٺ لاڙ جي ڪنهن درويش جو ڇيل آهي. قاضي قادن جي مٿين بيت ۾ لفظ 'ڳالهين' (=ڳالهيون) آهي جيڪو روهڙي ڏويزن جي آترئين ڀاڱي (خاص طرح گهوٽڪي، ميرپورماٿيلي ۽ اٻاوڙي جي ڀرواري سنڌي) جي ٻولي جو لفظ آهي. پڻ هن بيت ۾ سرائڪي-آميز مقامي ٻولي جو لفظ 'سنگي' آندل آهي.

2. معنيٰ ظاهر آهي ته:

- هن تلاءَ (الاهي راز واري ٻيو جهان) جا هنجهه هتي اٺ موجود آهن؛
- جيڪو ڪالهن رب جي ٻرتلن (پيارن درويشن ۽ ولين) جي ڳالهين جي کهر ڪندو تنهن کي ٺي هو ٻڌائيندا.

ائين ٿو معلوم ٿئي ته ٻهرين سٽ جي معنيٰ وارو ٻيو ڪو اڳاٽو بيت پڻ هلندڙ هو، جنهن جي هڪ سٽ سهين شاهه ڪريم هن طرح پڙهي ته:

"ڪيهه سَرَ سندا هنجهڙا، ڪيتي ٿا چڻن".

ساڳي معنيٰ ۾ ٻيو هڪ بيت پڻ آڳاٽي وقت کان وتسي سنڌ ۾ هلندڙ هو، جنهن جو جواب ڀٽائي صاحب ڏنو. اڳ ڪنهن درويش چيو ته:

"هنُو جي رگ رڱين، سي ڪنئي ڪنب ڪٽي وٺا".

ڀٽائي صاحب جواب ڏنو ته:

اهان پڻ آهين، هولدا ڪلجڳ تائين ڪاڙي،
لالائي جو، لطيف چئي، هو لاڳ چڱو لائين،
ٿا نيت مقابل ليئن، ماٺهو سرا ڪپڙا.

[17]

سَرَ هيڪڙي وَسن، جرَ ۾ ليه نه ڪنڌو،
سارَ نه سالورن، سٿي ڪنئول ڦلاريو.

1. 'سَرَ' معنيٰ تلاءُ، ۽ 'سالورن' جو لفظ هن وقت سنڌي ۾ عام طرح مشهور معروف ناهي. هن کان ٻوءِ واري بيت [18] ۾ 'سالورو' واحد ۾ استعمال ٿيل آهي، ۽ ان بعد ٻئي

بيت [19] ۾ جمع ۾ 'سالور' آيل آهي. 'سالورو' جو جمع 'سالورا' هجڻ گهرجي. هن وقت سنڌ ۾ 'سالور' يا 'سالورو'، هڪ سائي گاهه کي چئجي جيڪو تلاون جي پاڻيءَ ۾ ٿئي ٿو. مؤلف (هه) ان جي معنيٰ 'ڏيڏر' ڄاڻائي آهي.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف (هه) هيٺين طور لکي آهي:

- ڪنول جو گل ۽ ڏيڏر، ٻئي هڪ ئي تلاءَ ۾، پاڻيءَ ۾ رهن ٿا، پر سندن وچ ۾ ڪا به جڙي نه سگهيو آهي.

- ڏيڏرن کي اها سڌ ئي نه آهي ته مٿي ڪنول ڦلاريو بيٺو آهي.

[18]

جهي سالُورو سُڌَ لَهِي، ڪَنُولان سندي ڪاءِ
ته ـو پـَيو پاتال ۾، هوند نـه ميـتي نـه ڪاءِ.

1. بيت جي معنيٰ صاف آهي، مگر لفظن جي بيهڪ ۽ بيان جي سٽاءَ جڻ اڄ ڪلهه جي ٻولي واري آهي، مؤلف (هه) بيت جي معنيٰ هيٺين طرح لکي آهي ته:

- جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ هجي ته تلاءَ ۾ ڪنول به آهن

- ته اهو جيڪر پاتال (تلاءَ جي تر) ۾ ويهي مٿي نه ڪائي.

[19]

ڪي وِيجهائي ڏُور، ڪي ڏُورئي (اوڏا) وَلَها،
هو جهي جـَرَ سالورَ، لَڌي نه (تن) ڪَنُو لالهءُ ڪـَرَ.

1. ڇاپي مطابق، ٻهرين سٽ جي اصل پڙهڻي ۾ لفظ 'اوڏا' ڪٽل آهي، ٻيءَ سٽ ۾ اصل الفاظ 'هوئي' ۽ "لڌي نه ڪَنُو لانُهـه" آهن. قاضي قادن جي، هن خيال کي شاهه عبداللطيف هڪ بيت ۾ تضمين طور ڪنيو آهي، جنهن ۾ لفظ 'اوڏا' موجود آهي. اهيءَ لفظ وڌائڻ کان سواءِ وزن پورو ڪونه بيهندو. ٻيءَ سٽ ۾ ٻهريون لفظ 'هوئي' آهي جيڪو غالباً راجستاني محاوري مطابق آهي. سنڌي ۾ 'هـو جـي' (=هـو جيڪي) پڙهبو، ۽ 'جهي' لفظ قاضي قادن جي مٿي ڏنل بيت [5] ۾ ٻڻ موجود آهي. ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي اصل پـڙهڻي "لڌي نه ڪنولاله ڪـَرَ" آهي جيڪا وزن ۾ ڪٽل آهي، ۽ ائين ٿـو لڳي تـه لفظ 'تـن' رهجي ويل آهي، 'ڪنولاله' جي بيهڪ غور طلب آهي. اهـو هاڻوڪي اچار موجب لفظ 'ڪَنُولانِ' (=ڪنولن جي) جي برابر آهي. پر ائين لڳي ٿو ته اضافي يا جري ترڪيب وارا اهڙا جمع جي صيغي جا الفاظ، يا ٻيا اهڙا الفاظ جن جي پڇاڙي 'آن' هجي، سي 'هه' جي ٺيڪ سان اچاريا ويندا هئا. ڏسو ايندڙ بيت جنهن ۾ 'آڪاسانه' يا 'منجهاله' آيل آهن. ٻڻ

اڳين پڙهڻين ۾ 'اسانهجو' (= اسان جو)، 'اسانهجي' (= اسان جي) ۽ ٻيا اهڙا اُچار موجود آهن.

2. معنيٰ هيءَ آهي ته: ٻن ڌرين جي محبت جو مدار مفاصلي تي ناهي: ڪي پري رهندڙ به دل کي ويجها آهن، ته ڪي گڏ رهندڙ به ڄڻ پري آهن.

- ڪي ويجها رهندڙ به ڄڻ پري آهن، ته ڪي پري رهندڙ پيارا (ولها = گهوٽ) اُٺ (دل کي) وڌيڪ ويجها آهن.

- 'سالور' ۽ ڪنول ٻئي ساڳئي پاڻيءَ ۾ ڏڌ آهن، ته به هڪٻئي کان پري آهن، جو ڪين هڪٻئي جي ڪل ئي ڪانهي.

شاهه عبداللطيف هيٺين بيت ۾ قاضي قادن جي بيت جي پهرين سٽ ڪنئي آهي ۽ اڳتي ان کي وڌيڪ سهڻو ڪيو آهي ته:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين،
ڪي چڙهن نه چت تي، ڪي نه وسرن مُور،
مينهن ڪنديءَ ڄڻن پور، تئن دل وراڪو دوست سين.

(ٻروو سنڌي)

[21]

اکيون آڪاسانهه، فوجون ڪري آئيون،
سوڙهي گهٽين منجهانهه، سوجهي پريان لهنديون.

1. آڪاسانه، معنيٰ 'آڪاس مان' يا 'مٿان آسمان کان'. "اکين جو آڪاس تان فوجون ڪري لهڻ" واري سهڻي تصوير ۽ سهڻو خيال قاضي قادن انهيءَ لحاظ سان آندو آهي، جو محبت واريون اکيون فراق سبب پاڻيءَ سان ڀريل آهن، ۽ ڄڻ ڪڪر آهن، جيڪي اُڪير ڪري ايندين ۽ هر جاءِ تي ۽ هر گهر ۽ گهٽيءَ ۾ وسنديون ۽ پنهنجا سڄڻ ڳولي لهنديون. اکين جي اُگهڻ ۽ وسڻ وارو خيال، قاضي قادن کان پوءِ واري دؤر جي اعليٰ شاعري توڙي عوامي شاعريءَ ۾ عام آهي. مثلا 'شاهه جي رسالي' جي بيتن ۾ اهو خيال هن طرح سمايل آهي:

اُڪير ڪيئو اچن، سڄڻ ساوڻ مينهن جيئن.

—

لس ليارين لوڪ، اُڪير ڪيئو اکين سين.

(سر مارئي)

—

اکين جا اُگهر، مون تان لاهه مَ سپرين.

(سر رپ)

اڪين جو فوجون ڪري لهڻ وارو جنگ جو خيال ۽ ڪڪرن وانگر اُگهجڻ وارو مثال رسالي جي هيٺين بيت ۾ وڌيڪ تفصيل سان سربستو آندل آهي:

اڪيـن ڪـيـ آهين، وڏا واجهه وڙهـڻ جـا،
آڻيون سـنـڌي سـامـرو، جهيڙو لـڳ لاهيـن،
جيئن سي ڪڪر آن ۾، تيئن اُگهئون آهـيـن،
جهڙ ڦڙ لـڳ لاهين، وسن سانـوڻ مينهن جئن.

(سر رپ)

2. معنيٰ ته:

-اکيون مثال آسمان تان فوجون ڪري لٿيون آهن (اٺين جيئن ڪڪر قطارون ڪري وڏي گوڙ ۽ غلغلي سان پرجي اچن)

-(اهي ٻائيءَ سان پريل اکيون ڪڪر وانگر) سوڙهين گهٽين توڙي گهرن ۾ هر جاءِ وسنديون ۽ پنهنجي سڄڻ کي ڳولي لهنديون.

[24]

واحـدُ هـنـڌين دائـرين، هيڪڙو ميٺيءِ،
جنـيـهين جـانِ جُدا ڪـيـ، پـسـنـدا سيٺيءِ.

1. ٻهرين سٽ ۾ اصل لفظ 'هيڪڙيو' آهي، جنهن کي 'هيڪڙو' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو، جيئن ستي بيت [1] ۾ آهي. لفظ 'ميٺي' قاضي قادن واري وقت جي مقامي ٻولي جو آهي؛ 'مڙيئي' کي ان وقت مقامي طور ٻکر ۾ يا آسپاس 'ميٺي' ڪري اُچاريندا هئا. عربي لفظ 'دائرو' سنڌي ۾ ٻن خاص معنائن ۾ استعمال ٿيو آهي: هڪ 'حلقو' تعليم جي سلسلي جو (شاگردن جو استاد آڏو گولائي ۾ ويهڻ)، جنهن جي اصطلاحي معنيٰ ٿيندي درسگاه يا ڪنهن خاص تعليمي ۽ اعتقادي نظريي ۽ فڪر وارو گروه. ٻي معنيٰ، ڪو به ماڳ مڪان، جتي ماڻهو ڪنهن خاص مقصد لاءِ ايندا ۽ گڏ ٿيندا هجن.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي، ۽ مؤلف (هـ) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

- هر جاءِ ۽ هر ماڳ مڪان (تي ماڻهو يا سندن خيال جيتوڻيڪ جدا جدا آهن، مگر سڀني جو خالق) ڏٺي هڪ (واحد) آهي.

- البت ان کي اهي ڏسي سگهندا، جن پنهنجو پاڻ وڃايو آهي ۽ پنهنجي هستي ۽ خودي کي ختم ڪيو آهي.

[25]

حقيقي سـون سيڻ، وَسـن شـهـر حقيق ۾،
ڳالهه چـون حقيقيان، چـوَن حقيـقـي ويڻ.

1. ڇاپي جي ٻهرين سٽ ۾ اصل لفظ ’سهر‘ آهي، جنهن کي ’شهر‘ ڪري پڙهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته قاضي قادن ’شهر‘ کي ’سهر‘ ڪونه چيو هوندو.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي، ۽ مؤلف (هه) پڻ صحيح لکي آهي. هيئين طرح ڪبي ته به سهڻي ٿيندي:

- منهنجا سچا سڄڻ (سدائين) رهن ٿي سچ جي شهر ۾

- اهي جيڪي ڳالهائين ٿا، سو سڀ حق طرفان يا حق مطابق آهي، ۽ هو (سيڪنهن کي) سچا (حق ۽ انصاف) اکر يا گفتا چون ٿا.

[26]

شَفيقُي سون سيڻ، وَسن شَهر شَفيق ۾،
ڳالهه چون شَفيقَيان، چون شَفيقي ويڻ.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي هيئين طرح آهي جيڪا مؤلف (هه) گهڻو ڪري هوبهو ديوناگري ۾ لکيل اصل دستخط مطابق ڏني آهي.

سَفيفي سُون سيڻ، وَسَن سَهر سَفافَ ۾،
ڳالهه چَون سَفافِيان، چونِ سَفافيِ ويڻ.

هن پڙهڻي مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته ديوناگري واري ’دستخط‘ جي لکندڙ ٻاڻ يا ٻئي جنهن قاضي قادن جا بيت ڪيس ٻڌايا تنهن ڪنهن ٻئي ’دستخط‘ (جيڪو سنڌي-عربي صورتخطي ۾ لکيل هو) تان اهي بيت پڙهيا ۽ اتاريا ۽ پنهنجي اُتاري ۾ غلطي ڪئي جو ’شفيقي‘ لفظ کي صورتخطي جي هڪجهڙائي سبب، ’سفيفي‘ ڪري سمجهائين، لکيائين ۽ پوءِ ٻيا ٻه ٻيان الفاظ به الهيءَ لحاظ سان لکيائين. اصل لفظ يقيني طور ’شفيقي‘ هو، ڇاڪاڻ جو هي بيت پنهنجي سچي سٽاء ۾ هن کان اڳئين بيت [25] سان ملي ٿو، جنهن ۾ حقيقي، حقيق، حقيقيان ۽ حقيقي الفاظ آيل آهن. هن بيت ۾ ساڳي مناسبت سان شفيقي، شفيق، شفيقيان ۽ شفيقي الفاظ ٺهندا.

2. ’شفيقي‘ معنيٰ ’شفيقن وانگر‘ يا ’شفيقن جهڙا‘ ’شفيق‘ معنيٰ پياري سڳي ياءُ وانگر قرب ڏيندڙ. انهيءَ لحاظ سان ٿي (عربي فارسي ۾) ’اخي شفيق‘ محاورو مشهور آهي سنڌي ۾ اهايت پيار ڪندڙ ياءُ کي ’شفيق ياءُ‘ سڏيو ويو. ’سيڻ‘ جي لفظي معنيٰ آهي ٻيءَ-ماءُ جيڪي پنهنجي نياڻي جو سڱ ڏين. جيڪو سڱ وٺي ان کي ’سياڻ‘ چئبو ۽ جيڪو سڱ ڏئي سو ’سيڻ‘ سڏبو. ’سيڻ‘ جي اصطلاحي معنيٰ سچا سڄڻ يا وڏي قرب وارا ميت. ’وسن‘ معنيٰ رهن: ’ويڻ‘ معنيٰ ’هنن سامهون گفتگو‘ ميار وارو ڳالهاء يا ڏکيو ڏورايو. انهيءَ لحاظ سان بيت جي معنيٰ ٿيندي:

- منهنجا پيارا سڄڻ وڏي قرب وارا آهن، ۽ سدائين قرب واري شهر ۾ رهندڙ آهن.

- ڪا ڳالهه ٿا ڪن ته به قرب وچان ٿا ڪن، ۽ جيڪڏهن ڪو ڏورايو ٿا ڏين ته به پيار ۽ قرب سان ٿا ڏين.

[27]

جيئيھين مُکَ سُلاءِ، آميي آلتيي آکيوُ ٿِين،
تينھين جي ڳالھاءِ، مالدوئي ساڃو ٿيو.

1. ڇاپي مطابق پھرين سٽ ۾ لفظ 'مُرانءِ' آهي، پر صحيح 'سُلاءِ' ٿي ٿيندو، جنھن جي معنيٰ آهي 'وٺان' يا 'کان' ٻيو لفظ 'آميي'؟ آهي، پر صحيح شايد 'آميي' (؟) ٿيندو. معنيٰ معنيٰ اوس، تپش، جلڻ، ساڙو: آلتي يعني لٿي. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ لفظ 'معدوئي' آهي، پر صحيح "مالدوئي" ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي:

- جن جي منھن کان (يعني ٻري کان منھن ڏسڻ سان) اکين جو اوس ۽ ساڙو لٿو، (۽ اکيون ٺريون).

- تن جي ڳالھاءِ (ٻڌڻ) سان مالدو وساڻل جسم واري تازو توانو ٿيو.

[28]

ڪُنُجي ڏيئي جھَليو، جيئيھيُن روح رَساوُ،
تينھيُن سَنَدي تَلھڙي، سونھارِي سَياوَ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'تَلھڙي' (ت جي پيش سان) ۽ 'سُياوَ' (س جي پيش سان) لفظ آهن، ۽ مؤلف (هه) بيت جي معنيٰ هيٺين طور ڏني آهي:

- جن (ستگرن) منھنجي آتما جي رساو (پھچ) کي ڪنجي ڏيئي ضابطي هيٺ رکيو.

- تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منھنجو سياءَ سولھارو ٿيو.

2. لفظ 'تلھڙو' بيت نمبر [82] ۾ ٻڻ آيل آهي، ۽ اتي ان جي معنيٰ 'ٻيڙو' يا 'ٻيڙي' آهي. 'ٻيڙي جي رَسن' يا ڳچھه جي لحاظ سان، 'روح رساوَ' جي معنيٰ 'روح جي رسي کي' ٿيندي. 'سياءَ'، معنيٰ سٿ يا سنگت (جيڪا هن حياتي جي ٻيڙي ۾ گڏ چڙهيل آهي). انھيءَ لحاظ سان، بيت جي معنيٰ هيٺين طور ٿيندي:

- جنھن (ناکئي، اڳواڻ، مرشد يا ستگر)، روح جي رسن کي ڪنجي هيٺ قابو ڪيو آهي (يعني جن جي هٿ ۾ اهي رسا آهن).

- تنھن جي ٻيڙي ۾ چڙهيل سنگت ٻڻ سھڻي اوج ۽ ٻخت واري آهي (يعني انھيءَ ٻيڙي ۾ چڙهڻ جي ڪري ئي اها سولھاري ٿي آهي).

[هلندڙ]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (قسط ٢)

قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشني ۾

[31]

اِيڪ قصر، دَرَ لَڪَ، ڪوڙين سهسين ڪِڙڪِيان،
جان نِي ڪَرِين پَرکَ، تان نِي سَڄڻ سامُهان.

1. ڄاڻايل مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل پڙهڻي 'عين قصر' آهي. 'شاهه جي رسالي' ۾ هي بيت ٿورين اختلافي پڙهڻين سان موجود آهي، جيئن ته:

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين سهس گِڙڪيون،
جيڏانهه ڪريان پرک، تيڏانهه صاحب سامهون.

هيءَ پڙهڻي 'ڪوڙين ڪَسَ گِڙڪيون' آهي، پر رسالي جي جن به دستخطن يا ڇاپن ۾ هي بيت آيو آهي، تن ۾ شروعات وارا لفظ "ايڪ قصر" آهن. نتيجي طور چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن جا بيت جيئن سنڌ ۾ هلندا آيا، تيئن هن بيت جي پڙهڻي "ايڪ قصر" رهي، پر اهي بيت جڏهن دادو ديال ۽ سندس ٻالڪن ۽ چيلن جي روايت ذريعي هندستان ۾ ويا ته هن بيت جي پڙهڻي ۾ "عين قصر" جا لفظ آيا. سنڌ جي پڙهڻي يعني 'ايڪ قصر' کي وڌيڪ ترجيح ڏيئي سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته فصاحت ۽ بلاغت جي لحاظ سان "ايڪ قصر در لک" وارو فقرو وڌيڪ سهڻو آهي، جو ان ۾ 'هڪ' ۽ لک جي ڀيٽ آهي. ٻيو ته معنيٰ جي لحاظ سان پڻ 'ايڪ قصر' واري پڙهڻي اتم آهي، ڇاڪاڻ ته هن جهان يا ڪائنات جي جنسار کي 'محل' سان ڀيٽي سگهجي ٿو، پر 'اک' سان ڀيٽڻ ايترو وزنائتو نه ٿيندو.

لفظ 'عين' کان سواءِ باقي ٻيا لفظي اُچار هن پڙهڻي جا 'شاهه جي رسالي' واري پڙهڻي کان بهتر آهن. 'ڪِڙڪِيان' قاضي قادن جي ٻکر واري ڀاڱي جي ٻولي مطابق آهي، ۽ ان جي ڀيٽ ۾ "گِڙڪيون" لاڙ جي ٻولي آهي. اهڙي طرح 'جان' 'نِي' پڻ قاضي قادن جي ٻولي جا لفظ آهن. لفظ 'ڪرين'، اتر واري هڪ مخصوص محاوري مطابق 'ڪريان' جي برابر آهي؛ جيڪڏهن ان کي ضمير حاضر مخاطب واري عام مفهوم ۾ وٺجي ته به معنيٰ صحيح ٿيندي.

2. هي بيت وحدت ۽ ڪثرت جي معنيٰ ۾ چيل آهي ته:

- هيءُ جهان يا ڪائنات هڪ ئي آهي، پر ان کي لکين در ۽ ڪوڙين هزارين دريون آهن (بي شمار رنگ ۽ نظارا آهن)
- جتان ٻه نهاريان ٿو ته منهنجا سڄڻ (خالق، ڌڻي) سامهان نظر اچن ٿا.

[32]

پـِهـِريـُن پـاڻُ پـَرَکـُ، پـِرين پـَرکڻ سؤکـَڙا،
دَرُ پـِيـِي سوئـِيـِ رَکـُ، جـتـان ڏِ ڪائون لهن.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ آخري لفظ 'ساڪڙا' آهي، جنهن جي بدران سنڌي سرائيڪي لفظ 'سؤکڙا' بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق پورو فقرو 'جتان ڏ ڪا نه لهين' آهي، ۽ 'ڏ ڪا لهڻ' جو اصطلاح سنڌي ٻولي ۽ ادب جي روايت ۾ موجود ڪونهي. معنيٰ جي لحاظ سان سهڻائي تڏهن ٿيندي جڏهن ڇنجي ته 'جتان کي ڪجهه لهين' يعني جتان توکي ڪجهه حاصل ٿئي. ٿي سگهي ٿو ته اصل پڙهڻي "دُ ڪانو" هجي، جنهن کي 'ڏ ڪا نه' ڪري لکيو ويو. 'دُ ک' هن وقت 'ديد' يا 'نظر' جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو، ۽ شايد قاضي قادن جي وقت ۾ 'دُ ڪالو' جي معنيٰ ديدار يا نظارو هجي. انهيءَ لحاظ سان 'جتان دُ ڪانو لهين' پڙهي سگهجي ٿو. ٻي سوزون پڙهڻي 'جتان ڏِ ڪائون لهين' ٿيندي: 'ڏِ ڪائون' ('ڏِ ک' جو جمع) معنيٰ شاديون مراديون، خوشيون ۽ نعمتون. اسان انهي پڙهڻي کي ترجيح ڏيون ٿا.

2. مٿين وضاحت مطابق معنيٰ ٿيندي ته:
- پهريائين پاڻ سڃاڻ (جو پاڻ کي سڃاڻڻ سان)، پرين کي سڃاڻڻ ته سولو آهي.
- در ٻه اهوئي جهل، جتان توکي نعمتون نصيب ٿين.

[33]

پـِهرِينُ پاڻُ وڃـاءِ، پـاڻ وڃائي سو لهي،
سَنَ اندرِ سَنهُ پاءِ، توئي انـدر سُهرين.

1. مٿيون ٻئي سٽون ڇاپي مطابق آهن. ٻهرين سٽ جا پويان الفاظ "سولهي" آهن. 'سولهي' جي هڪ سڌي سولي معنيٰ 'اهو لهي' يعني جيڪو پاڻ وڃائي سو لهي. جيڪڏهن "سنتون کي واٽي" ۾ 'سو لهي' ڏنل آهي ته پوءِ ٿي سگهي ٿو ته 'سو' راجستاني لهجي وارو آهي ۽ سنڌس لفظ 'هو' جي برابر آهي. يعني 'هو لهي'. سنڌ جي روايت موجب اهي الفاظ "هوءِ لهه" آهن يعني 'ان کي حاصل ڪن'، قاضي قادن جو هيءُ بيت ميين شاهه ڪريم بنان نالي ونڻ جي پنهنجي نصيحتن دوران پڙهيو، ۽ "بيان العارفين" ۾ [نمبر 30] هن طرح ڏنل آهي ته:

پِيو رِينَ پاڻُ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هُوءَ لَهَنِ،
تُهان ڏارَ نہ سُپرين، سُنہ منجهيئين پساءِ.

هن پڙهڻي ۾ لفظ 'پرين' لاڙي محاوري مطابق ڏنل آهي، نہ تہ ساڳيو لفظ 'ڀرين' آهي.

هاڻي قاضي قادن جي هن بيت جون اسان وٽ ٻہ روايتون (پڙهڻيون) ٿيون: هڪ سنڌ جي جيڪا ميين شاهہ ڪريم ڪان ملي ۽ ٻيءَ ڏانئين هلندي آئي؛ ۽ ٻي درويش دادو ديال جي پڳتن جي سلسلي واري. انهن ٻنهي مان ميين شاهہ ڪريم واري پڙهڻي وڌيڪ وزندار آهي، جو ان جي ٻيءَ سٽ ۾ قاضي قادن جي دؤر واري ٻوليءَ جي ڳوڙهائي آهي. ان جي پيٽ ۾ پڳتن واري لکيل بيت جي ٻي سٽ نسبتاً ٻوءِ واري دؤر جي آهي ۽ الهيءَ ڪري ٿي وڌيڪ سولي ۽ سليس آهي.

2. بيت جيئن مٿي ڏنل آهي، تيئن ان جي معنيٰ مؤلف (هہ) صحيح نموني سان هيئين طور ڪئي آهي:

- ڀرين پنهنجي وجود کي وڃاءِ. جيڪو خود کي ختم ڪندو، سو ئي پرين کي حاصل ڪري سگهندو.

- من اندر جهاتي پاءِ: (تنهنجو) پرين تنهنجي اندر ۾ ئي آهي.

[35]

سُتو هنوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مَرُ وڃاياءِ مون منان، تَتُ ويڪايوس.

1. ڇاپي مطابق ڀريان ۾ لفظ "سُتا هُتوس" آهن، جيڪي ڍاٽڪي - راجستاني ٻولي ۽ لهجي مطابق آهن. سنڌي ۾ 'سُتو هنوس' ٿي ڇٻو. هيءُ بيت ميين شاهہ ڪريم هڻ پنهنجن نصيحتن دوران پڙهيو ۽ "بيان العارفين" ۾ هيئين طور ڏنل آهي:

جوڳيءَ جاڳايوس، سُتو هنوس ننڊ ۾،
تِهان ٻوءِ ٿيوس، سنڌي ٻريان پيچري.

هن پڙهڻي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب 'هنوس' بدران 'هئس' لفظ رکيو آهي، پر 'بيان العارفين' جي ٻئي هڪ دستخط ۾ 'هوس' آهي، جيڪو وڌيڪ صحيح ڇٻو؛ ڇاڪاڻ تہ 'هتوس' مان پڻ 'هنوس' جو اهڃاڻ ملي ٿو. ٻيءَ سٽ جي سڄي پڙهڻي ميين شاهہ ڪريم واري ڪٺي، جو مٿين پڙهڻي واري ٻيءَ سٽ ۾ 'تت ويڪايوس' جو اصطلاح معنيٰ جي لحاظ سان ايڏو سهڻو ڏنل ناهي.

2. مٿين پڙهڻي مطابق، بيت جي معنيٰ مؤلف (هه) هيٺين طور صحيح نموني سان ڏني آهي:

- مان (غفلت جي) ننڊ ۾ سمهيو پيو هوس، جو جوڳيءَ مون کي جاڳايو.

- منهنجي من مان ميل ڪڍي، مون کي تت (سار) ڏيکاريائين.

[36]

آڀيرِيَ ۾ ٻيرُ، ڪِنهِين لَڌو ڀيرِ ڀٽِين،
تِنهِ ڀُون سندو ڀيرُ، ڪوڙين مَنجهين ڪو لَهي.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ پهريون لفظ 'آڀَرِي' آهي، ۽ صحيح 'آڀيري' ٿيندو، يعني اها جُوءِ يا اراضي جتي ڪو به ٻيرو نه هجي، يا ٻيروئي نه لڳي. ڇاپي جي ٻيءَ سٽ جو پهريو لفظ 'ڀُوَ' آهي، جيڪو 'ڀُون' (= زمين) پڙهڻ گهرجي. 'شاهه جي رسالي' جي هيٺين بيت ۾ قاضي قادن جي بيت واريون ٻئي سٽون موجود آهن:

ڪُڀيرِيَ ۾ ٻيرُ، ڪِنهين ڀاتو ٻيرِيين،
جِتائِين سُنجهڻ ماڻهئين، تِتائِين سڄڻ سير.*
اِن ڀُون سندو ڀير، ڪوڙين منجهان ڪو لهي.

هن بيت جي وچين سٽ به قاضي قادن جي ڇپل معلوم ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ جو ٻولي قاضي قادن واري آهي ۽ لفظ 'جتائين' ۽ 'تتائين' قاضي قادن وارا 'جان ٿي' ۽ 'تان ٿي' ٿي سگهن ٿا، ۽ لفظ 'سڄڻ' به قاضي قادن انهن لفظن سان گڏ آندو آهي. مثلاً قاضي قادن جي بيت [نمبر 31] جي سٽ آهي ته:

جانَ ٿـي ڪريان پرک، تان ٿـي سڄڻ سامهان.

الهيءَ لحاظ سان رسالي واري بيت جي وچين سٽ ٿيندي ته:

جـان ٿـي منجهڻ ماڻهئين، تـان ٿـي سڄڻ سير.

2. مٿي جيئن بيت بيٺل آهي، تيئن ان جي معنيٰ ٿيندي ته:

- ان اوڀري جُوءِ ۾ جتي ٻير جو نشان ٿي نه لڳي (آڀيري)، اتي بالڪل ڪن ٿورڙن ڇاٿو ٻيرو ڪٽيندڙن ٻيرو ڳولي لڌو.

- اهڙيءَ زمين جو ڊول ۽ نمونو، سوَن منجهان ڪو هڪ صحيح ڪري سگهندو.

[37]

جي ميهراڻ مَيا ڪَري، ته ساڳر سَهي نه سَٽَ،
ايئن ٻيريان سندي ڳالهڙِي، رَهي نه اندر گهٽَ.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'ساڳر' جي بدران 'ساگرو' آهي. اها پڙهڻي مؤلف (هه) جي آهي، پر سنڌ اسان ڏي موڪليل آثاري مطابق "سنتون کي واڻي" واري دستخط

---

* ٻي پڙهڻي: 'جان منجهڻ ماڻهين، سڄڻ تتائين سير'.

جي پڙهڻي ’ساگر‘ آهي. ’شاهه جي رسالي‘ ۾ هي بيت موجود آهي ۽ اتي لفظ ’چاڳر‘ آهي. ڇاهي ۾ ٻيءَ سٽ جو پهريون لفظ ’يون‘ آهي، جيڪو هندي- راجسٿاني آهي. سنڌيءَ ۾ ’ايئن‘ پڙهڻ صحيح ٿيندو.

2. شاهه جي رسالي جي اڳاٽي قلمي نسخن ۾ (جيڪي مر سمئي سان شروع ٿين ٿا) هن بيت جي پڙهڻي ٻن جدا نمونن سان ڏنل آهي.

ٻن دستخط رسالن مطابق:

سپيريان جي ڳالهڙي، اندر رهي نه کهٽ،
جڏهن مهراڻ موج ڪيي، ته چاڳر سهي نه سٽ.

ٽئين ٻين دستخط رسالن موجب:

اندر رهي نه کهٽ، سپيريان جي ڳالهڙي،
چاڳر سهي نه سٽ، جه مهراڻ موج ڪي.

’چاڳر‘ معنيٰ ’تانگهو پاڻي‘، جيڪو سمنڊ جي ڪناري لڳ واهڙن ۾، يا درياءَ لڳ ڍنڍن ۾، يا ڪنهن گهٽي ايراضي ۾ ڇِڙ مثل پکڙيل هجي. جڏهن مهراڻ (سنڌو) ۾ چاڙهه اچي ٿو، تڏهن مهراڻ جو پاڻي اتلي چاڳر واري اراضي کي ٻوڙي ڇڏي ته سمنڊ جي ڪناري وارن واهڙن توڙي خود ڪناري واري سمنڊ جي پاڻي کي به ڌڪي پوئتي ڪري ٿو ڇڏي.

رسالي جي ’سر گهاتو‘ ۾ پڻ هي لفظ آيو آهي:

چاڳر ڇڳيرن، گهور نه اچي گهاتوئين.

يعني ته: جيڪي گهاتو اونهي اوڙاهه کي گهوريندڙ (مڇي جي شڪار لاءِ ڦيرا ڏيندڙ) آهن، تن ٻگدار بهادرن (ڇڳيرن) کي، تانگهو پاڻي (چاڳر) گهور لائق نٿي نظر اچي. شعر جي سهڻائي جي لحاظ سان، يا ان وقت ۾ رائج آچار جي لحاظ سان، ٿي سگهي ٿو ته قاضي قادن ’چاڳر‘ بدران ’ساڳر‘ لفظ آندو هجي، ۽ اهو ’ساڳر‘ ڪري پڙهجي ته به صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-جڏهن سنڌو درياءَ ۾ چاڙهه اچي ٿو ۽ پاڻي جي پلٽ ٿئي ٿي، تڏهن ان جي آڏو پيا سڀ تانگها پاڻي بيهي نٿا سگهن ۽ ڌڪجي لڙهي وڃن ٿا.

-اهڙي طرح سڄڻ جي يادگيريءَ جو پور جڏهن دل تي چڙهي ٿو ته اندر ۾ سمائجي نٿو سگهي (۽ بي اختيار روئڻ راڙو، دانهون فرياد ڪري وڃن ٿا).

پنهائي صاحب پڻ چيو آهي ته:

جڏهن هوي ٿي ياد، صحبت سپيرين جي،
فريادون فرياد، ناڪه وڃن نڪرئو.

[38]

آلان' جھڙيي آل"، تُسان' نہ اسان جھڙي،
پِريان' جامع' آل"، تينہ سان ٻيائي آليئن.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ جي ٻوئين اڌ جي اُرهڻي "تسان ٻيائي الهن" آهي. اصل ۾ غالباً 'تنهن سان' هو، جنهن کي ٻدڻ واري 'تسان' ڪري لکيو. 'اليهن' کي 'آلئن' ڪري پڙهڻ صحيح ٿيندو (ڇاڪاڻ جو 'آل' جي صيغي وارو اسم مصدر 'آلڻ' مناسب ٿيندو). فعل جي صورت ۾ 'آلئن' بهرحال نئون لفظ ٿيندو، جيڪو قاضي قادن جي هن بيت جي سَند موجب قبول ڪري سگهجي ٿو. ٻيءَ صورت ۾ 'الهن' کي 'آلهي' ڪري پڙهجي، تہ ٻوءِ 'ٻيائي الهي' جي معنيٰ ٿيندي 'دوئي دور ٿئي ۽ ختم ٿئي'. پر ٻنهي پڙهڻي ۽ معنيٰ وڌيڪ موزون آهن، ۽ مؤلف پڻ بجا طور اها معنيٰ ڏني آهي.

2. ٻنهي سٽ ۾ 'آلان' کي 'آل' جو جمع سمجهڻ بهتر ٿيندو، جو اهو محاورو بکر واري ٻولي مطابق آهي. 'آلو' يا 'آلون' جو جمع بہ 'آلا' يا 'آلان' ٿيندو جنهن سان پڻ معنيٰ نڪري سگهي ٿي، پر ٻنهي معنيٰ بهتر ٿيندي. 'تسان' لفظ سرائيڪي آهي جنهن کي بکر واري پرڳڻي جي ٻولي جو لفظ تسليم ڪري سگهجي ٿو. ٻڌ 'تسان' ۽ 'اسان' جي ملندڙ آچارن جي سهڻي مناسبت سان اهو لفظ آندل آهي. 'پرين' بدران 'پريان' لفظ پڻ قاضي قادن جي ٻولي جو آهي، ۽ لفظ 'جامع' بہ وڏي معنيٰ وارو آهي، جن کي قاضي قادن ئي اهڙي سهڻائي سان آڻي سگهي ٿو.

3. هن بيت ۾ الهي عشق جي سُور ۽ منبع يا سرچشمي واري سهڻي معنيٰ سمايل آهي.

چيو ويو آهي تہ: اوهان کي بہ عشق جي تاءَ جي سختي، سوز آتش ۽ آڃ آهي؛ پر جيتري بيحد گهڻي اسان کي آهي اوتري اوهان کي ناهي. پر رڳو ائين چوڻ سان پنهنجي ذات جي وڏائي ۽ تعريف ٿئي ها. انهيءَ ڪري ٻيءَ سٽ ۾ اصلي حقيقت کي بيان ڪيو ويو آهي تہ: اها پرين جي پار جي آهي ۽ اتان ئي مليل آهي. انهيءَ عشق جي سوز جو سرچشمو، سور ۽ منبع خود پرين پاڻ آهن، جن کان ئي ٻوءِ ٻين کي اهو سوز (هرهڪ جي وت ۽ ست آهر) لڳي ٿو.

- عشق جي سوز جي سختين واري اها آتش ۽ اڃ، جيتري اسان کي آهي اوتري اوهان کي ناهي.

- (پر حقيقت ۾) پرين ئي انهيءَ آتش ۽ اڃ جو سرچشمو آهي، جنهن سان ٻين کي (هرهڪ جي وت ۽ ست آهر اهو) سوز لڳي ٿو.

[39]

لڳي وڃان ٻيرَ، دانهان ڪَندي ڏونگرينِ،
سوئي سڄڻ مٽرَ، جنهينءَ مون هٿون وڌا ڪٽي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ "ڏونگر" آهي، جيڪو ٻولي توڙي وزن جي لحاظ سان صحيح 'ڏونگرين' ٿيندو. هن سٽ ۾ 'دانهان' آترئين ٻکر واري علائقي جي ٻولي مطابق آهي. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق "جنهين هٿون ڏ ڪٽي" آهي. 'سڄڻ' واحد ۾ آهي، انهيءَ ڪري 'جنهين' (جمع) بدران 'جنهين' (واحد) صحيح ٿيندو. پر "جنهين هٿون ڏڪٽي" واري پڙهڻي وزن ۾ ڪٽل آهي. ۽ ان تي غور ڪرڻ سان ٻه صحيح صورتون ڏيان ۾ اچن ٿيون:

ائين پاڻهجي ٿو ته لفظ 'هٿون' کان اڳ لفظ 'مون' رهجي ويو آهي، جنهنڪري وزن ڀڃ ڪٽو آهي: يعني 'مون هٿون' جي بدران فقط 'هٿون' لکيو ويو آهي؛ جي ائين آهي ته پوءِ سڄي معنيٰ کي ڌيان ۾ رکڻ سان ائين پاڻهجي ٿو ته ٻهريان لفظ 'ڏ ڪٽي' بدران 'وڌا ڪٽي' هئا. انهيءَ لحاظ سان سڄو فقرو ٿيندو "جنهين مون هٿون وڌا ڪٽي". سڄي بيت جي معنيٰ ٿيندي:

-(جن آئين پنهون کي نيو آهي تن جي) ٻير سان لڳي پئي وڃان (= تن جو ٻير ولئيو پئي وڃان، يا ڪنيو پئي وڃان؛ ۽ ٻڻ پنهون جي وڇوڙي ۾ ڪيس ياد ڪندي) جبلن طرف دانهون ڪندي پئي وڃان.

-(اي ڏٽي منهنجا!) اهو ساڳيو پيارو پرين مون کي ملاءِ، جنهن کي ڏير مون کوڻ جدا ڪري ڪٽي ويا آهن.

2. اعليٰ سنڌي 'اساسي (ڪلاسيڪي) شاعري' ۾ سسئي جي قصي سان تمثيل ٻهريون ٻيرو قاضي قادن جي هن بيت ۾ ملي ٿي.

[40]

'تون' 'تون' تَنڌَ ڪَريِنُ، لڳاءِ ڳِٽڙ فَتَ جيئن،
سائين لُٽ سنڀارينِ، جيئَنُ هيي رُوحَ سِرجيا.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل 'تَند' آهي جيڪو سنڌي ۾ 'تَنڌ' ڪري پڙهبو. پوئين اڌ جي اصل پڙهڻي "لڳنداءِ ڪَرَ قَنڌَ جيئن" آهي، جنهن سان جملي جملي جي ايهڪ توڙي ٻولي جي سٽاءَ سهڻي لٿي لڳي. 'لڳنداءِ' (مستقبل) ڪنهن به صورت ۾ نٿو ٺهي؛ يا ته اهو 'لڳاءِ' (ماضي) يا 'لڳن ٿي' (حال) ٿيڻ گهرجي. 'لڳاءِ' قاضي قادن واري ٻولي کي وڌيڪ ويجهو آهي. 'ڪَرقند' سان ڪاٻه سڌي سهڻي معنيٰ ڪانه ٿي نڪري. اصل ۾ يا ته 'ڳِٽڙ قت' هو يا 'ڳل قند'؛ ۽ 'ڳل قند لڳاءِ' ('ڳل ۾ قند لڳاءِ') بدران 'ڳِٽڙ قت لڳاءِ' وڌيڪ عام فهم محاورو آهي.

2. ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي اصل پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

سائين سَنڀارِيهہ، جِنِ ڀَهہ روحَ ميرِ جِيا

پر ان مان سهڻي سولي معنيٰ نٿي نڪري، اصل ۾ هيءَ سٽ شايد ائين هجي جنهن مٿي ڏني وئي آهي.

3. 'روحن جي سرجڻ' وارو اهڃاڻ قاضي قادن جي علم ۽ شعر جي معيار مطابق آهي ۽ الهيءَ ڪري هي ٻيت قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو، جيتوڻيڪ ڇپي نٿو سگهجي ته بيت جي سڄي پڙهڻي اصل ۾ ڪهڙي طرح هئي. مٿين پڙهڻي مطابق معنيٰ هن طرح ٿيندي ته:

—(يا الله تون! يا الله تون!) اها 'تون' 'تون' تڏهن ٿو ڪرين، جڏهن توکي ڳڙ يا ڦٽ اچي لڳا آهن (دردن ۽ سورن توکي وڪوڙيو آهي).

—جنهن ئي روح پيدا ٿيا (جو 'قالوابليٰ' چيائون ۽ رب کي مڃيائون) تنهن (ان ازلي حقيقت موجب) چو نٿو (ڀاڻمرادو، هر وقت ۽ هميشه پنهنجي) سائين کي سنڀارين!

[41]

سُوُرُ جينهين' ڪي هوءِ، ليڱهان' تينهين' آيرَن،

ڪاٿي ڪو ڏنوءِ، دانهان' ڪندو سُوُرَ ٻينِ.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ "سور جنهون ڪي هوءِ" آهي. 'جنهين ڪي' وڌيڪ صحيح ٿيندو، ڇاڪاڻ جو اڳتي آڏو ٻڻ لفظ "تينهين" آهي. سڄي ٻيءَ سٽ جي ٻولي قاضي قادن واري آهي.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هہ) پڻ صحيح لکي آهي ته:

—جن کي سور هوندو تن کي ئي ايذاءُ ايندو.

—ڪٿي ڪو ٻنا سور جي دانهون ڪندو ڏٺو اٿئي!

[42]

ڪاغَذ ڪاڀي آڪريِن، مون سان مون سپٽين'،

گهورين گهٽين وڇائيا، ان مَنڌِي نيٽين'.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'ڪاگد' آهي، پر قاضي قادن 'ڪاغذ' ئي چيو هوندو.

ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پڙهڻي ۽ معنيٰ هن طرح ڏنل آهي:

گهوري ڪٽي وڇائيان، وي مندي نيٽين.

'هي منهنجا ٻرا نيڻ (جي ٻرينءَ کي لٿا ڏسن) ٻرينءَ تان گهوري ڪري ڦٽا ڪريان'.

هي پڙهڻي ۽ معنيٰ به صحيح آهي، پر هن پڙهڻي مان ليڻن کي ننڊڻ جو سبب ظاهر نٿو ٿئي، ۽ شاعرانه لطافت توڙي ٻولي جي فصاحت ۾ گهٽتائي ٿئي ٿي. ان جي بدران هڪ هيٺين پڙهڻي غور طلب آهي:

کھوري کٿي وڃائيا، اِن سنڌين ليٿين

يعني الهن نالائق ليٿن ڀرين کي ظاهري طرح کهورڻ ۽ ڏسڻ سان وڃايو (جو ڪيس اندر جي اکين ۽ نظر سان نه ڏٺائون). هن پڙهڻي ۾ ٿوري گهٽتائي ٿي ٿي، جو لفظ ’کٿي‘ جي استعمال سان ’کٿي وڃائڻ‘ (کٿي ڇڏڻ، کٿي ڪرڻ) وارا محاورا هن ويجهي ھوئين دوُر جا آهن، ۽ اها ٻولي قاضي قادن جي دوُر جي نه ٿيندي. ڀانئجي ائين ٿو ته اول ۾ هن سٽ جا ٻهريان الفاظ ”کهورين کهٽين وڃائيا“ هئا، ۽ پڻ ’وي‘ (جيڪو سنڌي لفظ ناهي) بدران ’ان‘ هو. سڄي سٽ هن طرح هئي ته:

کهورين کهٽين وڃائيا، اِن سنڌي ليٿين

انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي ته:

-- جيئن ڪاغذ پنهنجن ڪارن اکرن (لکيت ۽ تحرير) سان مليل آهي (۽ ٻنهي جي وچ ۾ وٿي ڪانهي) تئن منهنجا سڄڻ ٻ مون سان گڏوگڏ آهن.

-- پر منهنجن نالائق ليٿن، ڀرين کي (مون کان ٻاهر ۽ ڀري) وري واڄهائيندي ۽ لهارينهدي وڃائي ڇڏيو.

قاضي قادن هيءُ بيت الهيءَ معنيٰ ۾ چيو هوندو، تنهن جي تصديق انهيءَ سان ٿئي ٿي جو اڻ دور جي ٻين صوفين درويشن پڻ الهيءَ حقيقت کي ان وقت ويچاريو هو. اڻ وقت هالہ ڪنڊي جي وڏي عالم ۽ صوفي مخدوم نوح پنهنجي جوالي واري وقت ۾ الاهي مشاهدو ماڻيندي ائين ٻئي ڀاليو ته: جيڪو الاهي ديدار ڪيس نصيب ٿئي ٿو، سو الهن ظاهري اکين سان ٿئي ٿو، ~~۽ جن ته هو الله کي انهن اکين سان ٿئي ٿو،~~ ۽ جڻ ته هو الله کي الهن اکين سان ڏسي ٿو (حالانڪ الله ڏسڻ کان پاڪ آهي). انهيءَ تي ٻوبکن جو وڏو عالم مخدوم جعفر اچي مخدوم لوح سان مليو ۽ ڪيس حقيقت سمجهائڻ خاطر چيائين ته: اکيون بند ڪري ٻڌاءِ ته پوءِ ٻ توکي اهو الاهي جلوو لظر اچي ٿو؟ مخدوم لوح چيو ته: هائو. تڏهن مخدوم جعفر چيس: ته پوءِ اهو ديدار توُن الهن ظاهري اکين سان ڪوله تو ڏسين، پر اندر جي اکين سان ٿو ڏسين. مخدوم نوح (يا ٻئي ڪنهن همعصر) انهيءَ حقيقت ڪلڻ کان پوءِ چيو ته ”له آيو جعفر، ته لوح ٿيو ڪافر“-- يعني جي (مخدوم) جعفر اچي اها حقيقت له سمجهائي ها ته جيڪر (مخدوم) لوح (سندس غلط تصور سبهان) ڪافر ٿي ٻوي ها! هن ساڳي معنيٰ ۾ اڻ وقت جو هڪ بيت آهي ته:

”هُوريون ٻرين پسن، آڻيان ته انڌيون“

يعني جڏهن اکيون ٻوريل آهن ۽ اندر ۾ جهاتي پائين ٿيون ته ٻرين کي ڏسن ٿيون، ٻر پنجڻ کان پوءِ اهي دنيا جون ظاهري شيون ڏسن ٿيون ۽ الاهي ديدار کان محروم ٿي وڃن ٿيون.

قاضي قادن، مخدوم لوح ۽ مخدوم جعفر تيئي ساڳئي وقت ۾ هئا. جيتوڻيڪ قاضي قادن پنهي کان عمر ۾ وڏو هو.

[44]

ليڏهان لسڪ ڪيام، هسڻ ڪي پاڻان پرين
سوجهي سڀڻ لڌام، متن منجهين ئي سپرين.

1. ڇاپي مطابق اڻين آهي، ۽ اها پڙهڻي صحيح آهي. هيءُ بيت هن کان اڳئين بيت واري ساڳي معنيٰ ۾ چيل آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

-- سون پنهنجي پرين کي پاڻ کان (پاڻان) ٻاهر ڳولڻ ۽ ڏسڻ لاءِ لڪين تڪليفون ڪيون.

-- آخرڪار (اندرولي ليرت ۽ سرت سان) جانچي نهاري سون پنهنجا پرين پنهنجي اندر ۾ ئي لڌا.

[45]

روئي م ڪر، ٻڌرو، هٿ منجهيئي جال
جان جان پريان لڌ ميڙين، تن ڪائي جيڻ ٻال.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'ٻال' آهي، جيڪو هندي-راجستاني آچار آهي؛ سرائيڪي ۾ صحيح لفظ 'ٻال' آهي. قاضي قادن جي ٻولي ۾ سرائيڪي جي لفظ جو استعمال ٿيڻ ممڪن آهي، ۽ 'جال' توڙي 'ٻال' ٻئي لفظ سهڻا استعمال ٿيل آهن.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

-- (سڄڻ جي سڪ جو، يا ڪانئس وڇوڙي وارو) حال پنهنجي روئڻ سان ظاهر نه ڪر، بلڪ پنهنجي اندر ۾ ئي رهاءِ.

-- جيستائين جو تون پرين کي نه ملين، تيستائين (سنڌس سڪ ۽ سوز ۾) پنهنجو پاڻ کي پيو ڪائيءَ وانگر ٻار.

[47]

اپريان سنڌي ڳالهڙي، مر منجهين ئي هوءِ
ٻڌائي ٻين ڪي، ڪيهو ڪاڄ سريوءِ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'ٻڌائين' ۽ 'ڪاڄ' آهي. سنڌي آچار 'ڪاڄ' ٿيندو. 'ٻڌائين' مان مراد ٿيندي 'ٻين کي ٻڌائين ٿو.' پر 'سريوءِ' (ماضي) جي مناسبت سان 'ٻڌائي' (ماضي) بهتر پڙهڻي ٿيندي. هن بيت ۾ 'پريان' ۽ 'ڪيهو' قاضي قادن جي ٻولي جا الفاظ آهن.

2. معنيٰ صاف آهي:

-- ٻرين جي پچار، پل ته تنهنجي اندر ۾ ئي هجي.

-- ٻين کي ظاهر ڪري ٻڌائڻ سان تنهنجو ڪهڙو مقصد پورو ٿيو!

[48]

وِچارانَ ٻِيءَ ٻَٽِ، تَؤجَلُ ٻاهرِ نِڪري

آسان هَجُون هَٿِ، ڪامَڻُ لُوسَڻُ مَنجهه ٿيو.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'وچاران وي' ۽ "تَئُون جهَلِ" آهي. 'وچاران وي' سرائيڪي لهجي موجب صحيح آهي، پر 'وچاران ٻي' بهتر ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ٻين بيتن ۾ ٻڻ 'ٻي' آيل آهي ۽ اها بکر واري پرڳڻي جي ٻولي آهي. 'تون جهل' بدران 'تَؤ' 'جَلُ' (=تپش ۽ ساڙ يا باھ) پڙهبا ته وڌيڪ صحيح ٿيندا.

ڇاپي مطابق ٻي سٽ هيٺينءَ طرح آهي:

"آسان هَنجَڻُون هَٿَ، ڪامِڻَن لُوسِڻَن مَنجهه ٿيو"

وڌيڪ صحيح پڙهڻي اُئين ئي ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-- ٻٽيءَ، لِهائين يا آوِيءَ (جيڪا ٻاهران ڍڪيل آهي، ان جي) اندران ته باھ جو تؤ، ساڙ ۽ جيئون ٻاهر نڪرن ٿيون.

-- پر اسان ته بالڪل پنهنجي جان اندر پيا هڇون ۽ ٻڇرون، ۽ اهو سڄو سڙڻ ۽ لوساڄڻ اندرئي اندر آهي (۽ ٻاهر ٻاڦ به ڪانه ٿي نڪري جنهن مان ڪو ذري جيترو آرام اچي!)

[49]

اَولُهانُ اَندَرَ ماهَ، ٻاهَرِ ڏَڪَ نه ٻَڌِرا

وِيجُ ڪَرِيندو داهَ، پسڻ سان واڍوڙِيا.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جو ٻهريون لفظ 'انهان' آهي، جيڪو 'اولهان' ڪري پڙهبو ته صحيح ٿيندو. ٻيءَ سٽ جي اصل پڙهڻي ۾ 'ويد' ۽ 'پسان سي' آهي. 'ويد' بدران 'ويڄ' پڙهڻ بهتر ٿيندو، جو اهو آڳاٽو سنڌي اُچار آهي. 'پسان سي' جي بدران 'پسڻ سان' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-- گهاءُ يا ڏک جسم (ماه) منجهه هيٺ اونهان آهن، جيتوڻيڪ ٻاهران ظاهر ناهن.

-- (حالت اهڙي دردناڪ آهي) جو ويڄ (حڪيم) به اهڙن ڦٽيلن (واڍوڙيل) جي اندرين زخمن ڏسڻ سان دانهن ڪندو!

[50]

ڪَڏِهين ٻَهرَ ٻن ٻُورَ، ڪڏهين ڦُلُ نه هِڪِڙو
ڪڏهين ٻِرِيانِ جا ٻُورَ، ڪڏهين سِڪانِ سَڏَ ڪي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ 'ٻَهرِي' آهي، جيڪا شايد ڇاپي جي چوڪ آهي؛ صحيح لفظ 'ٻيرين' ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (ه) پڻ صحيح ڪري سمجهائي آهي:

— ٻيرين ۾ ڪڏهين گهڻائي ٻُورَ آهن، ته ڪڏهن وري (مند لهڻ ڪري ٻور جو) هڪ ڦُل به ناهي:

— (اهڙيءَ طرح) ڪڏهن ته ٻرين جا ٻيرن تي ٻيرا آهن (جو ذري ذري ٻيو ياد ڪري، ۽ مون وٽ اچي)، ته ڪڏهن وري ٻري ڪان سندس هڪ سڏ ٻڌڻ لاءِ به ٻيو سڪان!

[51]

سونِهيرِيانِ سَنِهڙو، جُسُه تَنُ ڪِيوءِ له تيئَنِ
توڪي آڪڙِيُنِ ۾، ٻِرِينِ پائِيندا ڪِيئَنِ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي هن طرح آهي:

سونيڙيان سنهڙو، جتَنُ ڪيوءِ نه تيئنوَ.

بهتر پڙهڻي اِئين ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏلي آهي. ٻهريون صحيح لفظ 'سونيريان' آهي، يعني 'سونيري ڪان' يا 'سُرمي ڪان'. 'جُسُه تَنَ' = جيئن جو پنهنجو تن يا جسم. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق "ٻرين هيَندو ڪينوَ" آهي، جنهن کي "ٻرين پائيندو ڪيئن" پڙهي سگهجي ٿو، پر جيئن ته قاضي قادن اڪثر پنهنجي ٻرين کي ادب وچان جمع جي صيغي سان ياد ڪيو آهي، انهيءَ ڪري بهتر ائين ٿيندو ته هتي به 'جمع' جي صورت ۾ 'ٻرين پائيندا ڪيئن' ڪري پڙهجي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

— تو پنهنجو پاڻ (تن) کي جيستائين سرمي ڪان به وڌيڪ سنهڙو نه ڪيو آهي. (ته پوءِ) ٻرين توکي (چاه سان پنهنجين) اکڙين ۾ ڪيئن پائيندا (توکي ولين ۾ ڪيئن وهاريندا، ۽ اکين ۾ جاءِ ڪيئن ڏيندا!)

'شاه جي رسالي' (سر آسا) ۾ هيءَ بيت هيٺين طرح ڏلل آهي:

سونيريان ٿي سنهڙو، جان تو ڪيو نه ايئن
ٻرين پائيندا ڪيئن، توکي اکڙين ۾.

[52]

روزِ محشَرَ ڏِينهڙِي، مَتَرِ سِيجَ تَپَنِ
سَيوئي جهَڙُ پالٿيانِ، جهي مون ٻَرين مِڙَنِ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'جهڙ' بدران 'جَرُ' (=پاڻي) آهي، پر 'جهڙُ' ڪري پڙهبو ته صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

— محشر جي ڏينهن پل ڪٽي (هڪ بدران) ستر سجن جي تپي ۽ تاءُ ڪري.

— ته به آءٌ اهو سِڪوئي جهڙ (وارو ٿڌو ڏينهن) ڪري پائيندس، جيڪڏهن ان ڏينهن مون کي منهنجا پرين ملن.

[53]

جي تو لائي رَچِيَچ، ته چِپَنُ لِڪَڻُ لاهِ،
زَهَرُ هَلاهِلُ هَٿِ ڪر، ڪارَڻ پِريانَ ڪاءِ.

1. ڇاپي ۾ هن بيت جي پڙهڻي زير زبر جي ٿوري ڦير گهير کان سواءِ ساڳي اها آهي؛

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هه) ٺهڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

— جيڪڏهن تو ٻوري لڳاءُ سان پريم ڪيو آهي ته لِڪ لِڪاءُ ڇڏي ڏي؛

— پنهنجي پريتم صدقي (جيڪڏهن ضروري ٿئجي ته) هلاهل زهر (جهڙو سخت زهر) هٿ ڪري کائي (پنهنجو سچو پيار ثابت ڪر).

[54]

توڙي هوئِنِ وَسِيُونَ، مَتِيُنِ سَهسين ماڙهِينَ،
اکِينِ کي مَتِيُ نَ، جِتِي هوئِنِ مانَ پِرينَ.

1. ڇاپي مطابق، پهرين سٽ جي پهرئين اڌ جي پڙهڻي "توڙي هوءِ نه وِسَهُونَ" آهي، پر صحيح ائين ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي. ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي پڙهڻي "آکينَ ڪِيُنِ مَتَاعُ" آهي، پر بيت جي سٽاءَ سان ائين ٿو سمجهجي ته "اکين کي متيون" پڙهڻ سان ئي بيت صحيح ۽ سهڻو ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

— جيتوڻيڪ ڪٽي (سالوڻ ۾ وڏا مينهن وسن ۽) وَسُون ٿي وڃن، (۽ مال چارڻ ۽ آبادي ڪرڻ لاءِ) جهجها ماڻهو اچي گڏ ٿين

— ته به (جي سڄڻ اتي نه هجن ته ڪين ڏسڻ لاءِ) منهنجي اکين کي آتي جا ٻور ڀيا ٻون، جتي منهنجا سڄڻ هجن.

[55]

ٽِڪو ٽيِڏوئي وَهِي، جيڏو سُهَڻُ سِهراڻَ،
ڏِيهَہَ سَپوئي هِڪِڙو، ڏِيرُ لَڌو سِينَ ڀاڻَ.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي اهائي آهي. ٻنهي سٽن سهڻي معنيٰ واري آهي، ۽ قاضي قادن جي ٺي ٺي سگهي ٿي، ٻي سٽ جي معنيٰ مبهم آهي ۽ پڻ ٻنهي سٽن جي معنيٰ سان سهڻو ٺهڪي ٺي ڪانه. اها سٽ اڃا وڌيڪ ويچار طلب آهي.

2. جيئن بيت بيٺل آهي تيئن مؤلف (هه) ان جي معنيٰ هن طرح لکي آهي ته:

-- سنڌو لڏيءَ جو جيڏو منهن آهي، اوتري ئي تيزيءَ سان اها وهي ٿي.

-- ان جي وهڪ سڄي ملڪ اندر يڪسان آهي (ان کي ڏسي) اسان ڏيرج حاصل ڪيو آهي.

[56]

ٻـاڙي ۾ وَڻُ هيڪَڙو، سو سون ڳهڻو سُهاءِ،
ٿـارِ وِهـارِيءَ سَـڄـڻـان، ڇَـڙي ڀـي وَڏـراهِ.

1. ڇاپي مطابق هن بيت جي پڙهڻي هيٺين ريت آهي:

ٻـاڙيءَ ۾ ٻـَڙُ هيڪڙو، سو سون ڳهڻو سُهاءِ،
ٿـارِ وِلاسـي سَـڄـڻـانُ، ڇـَڙي ڀـي وَڏـراءِ.

ٻنهي سٽن ۾ 'ٻاڙيءَ ۾ ٻڙُ هيڪڙو' کي 'ٻاڙي ۾ وڻ هيڪڙو' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'ٻاڙي جو وڻ' يا 'ٻاڙي ۾ وڻ' وارو سنڌي محاورو آڳاٽو آهي. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'ولاسي' آهي، جيڪو ڍاٽڪي-راجستاني لفظ 'ٻلهاسي' (=وهاري) جي بگڙيل صورت آهي. ظاهر آهي ته اصل سنڌي لفظ 'وهاري' هو جنهن کي 'ٻلهاسي' ڪري پڙهيو ويو. 'ڇڙي' يا 'ڇڙهي' معنيٰ هڪ ڪاني يا اڪيلو وڻ.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-- ٻاڙي وارو هڪڙو وڻ به مون کي گهڻو وڌيڪ سيبائي ٿو.

-- (ڇو ته) اهو هڪڙو وڻ به جيڪو پرين کي پنهنجي ٿڌي ڇالو ۾ وهاري ٿو، سو (اڪيلو ناهي پر ڇڻ ته) وڏراه آهي.

[57]

مـاءِ! مُصَلّيٰ وِڇـرِ، هاٿي وِڀٺي وِسـرِي،
عيدَ ڪَرِينْدِي ڪيرِ، مان کي سـڄـڻ گڏيو.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

ما وَ مُصَلّيٰ وِڇرُ، هاٿي وِڀٺِي وِساريُون،
عيدَ ڪَرِيندو ڪيـرُ، مـاکـي سَـڄَڻُ گڏيو.

وڌيڪ صحيح پڙهڻي اٿين ٿيندي جيئن مٿي ڏلي وئي آهي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-- اي امان! نماز پڙهڻ واري مهل (مصليٰ وير=نماز جو وقت) ٿي هاڻ مون کي وسري وئي؛
--(بيشڪ نماز هڪ وڏي خوشي ۽ عيد برابر آهي پر) مون کي ته پنهنجو پرين ملي ويو (۽ جنهن کي پنهنجو پرين ملي ويو، سا ايڏي ته وڏي خوشيءَ ۾ هوندي جو) هاڻي عيد ڪير ويهي ملهائيندي!

[58]

جيئَنَ (سي) ڦِڦڙَ ماهَ ۾، ايئَنَ روزا عيدَ نمازَ،
اڇا آهي ڪا ٻيئي، الله سندي حاجَ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ لفظ 'سي' ڪونهي، پر وزن ڪٽل آهي ۽ ائين سمجهجي ٿو ته اصل پڙهڻي ۾ 'سي' لفظ هو. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ "آڇا آهي ڪاهِ ٻي الله دي حاج" آهي. جيئن ته هي سڄو بيت صاف سنڌي ۾ آهي، انهيءَ ڪري سرائيڪي لفظ 'دي' بدران 'سندي' ڪري پڙهڻ بهتر ٿيندو، جو ان سان سٽ جو وزن بہ پورو ٿيندو، ۽ پڻ 'ڪاهِ ٻي' بدران 'ڪا ٻئي' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هه) اها سهڻي ڪري لکي آهي ته:
-- جيئن ماس (بدن) اندر ڦڦڙ آهن (جي صاف هوا اندر کڻي رت کي صاف ڪن ٿا)، تيئن ئي روزا، عيد ۽ نماز آهن (انهيءَ جو ڪم بہ تن من کي صاف ڪرڻ آهي).
-- ۽ الله سان ملڻ وارو عمل يا ڪم اڃا ڪو ٻيو آهي.

شاهه صاحب جو هيٺيون بيت بہ انهيءَ خيال کان متاثر ٿي چيل آهي ته:

روزا ۽ نمازون، اِي پڻ چڱو ڪم،
او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ کي.

[61]

مَڪڻُ ماڪي آنِ ڪي، مَلان کَٽي ڪينِ،
پَڇُ ڪڏهين پِي تينِ کي، هَٿُو جِهي رب گهُرِينِ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي "مَڪَڻَ مَڪِي آنِڪي" آهي، جنهن جي بدران مٿي ڏنل پڙهڻي بهتر ۽ وڌيڪ صحيح ٿيندي. سنڌي ۾ 'مکڻ ماکي' جي جوڙ وارو محاورو مچيل ۽ مشهور آهي. ٻيءَ سٽ جو آخري لفظ اصل ۾ 'گهُرن' آهي، جيڪو مٿين قافيي جي لحاظ سان 'گهرين' ڪري پڙهڻ سان وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ته:
-- انهن کي مکڻ ماکي بہ ميسر ٿئي ٿي، ۽ ملان (گيهه ۽ کنڊ جي) کٽي بہ کائن ٿا.
-- انهن جي بہ ته خبر لهه (۽ پرگهور ڪر)، جيڪي (لسوڙ پاڻي واري) رب لاءِ پيا واجهائين.

[62]

ڏِنَـٺيون پاڻَ واڪاڻَ ڪاڻ، جـِپ تـُنهـِنجـِي وات،
وڏِي خالق نـه گهـُر ين، ڪـَر يـن پـاڙي تـاتِ!

1. ڇاپي جي ٻهرين سٽ ۾ 'واڪاڻَ ڪاڻ' بدران 'و ڪاڻ ڪوُن' آهي جيڪو غير سنڌي لهجي مطابق لکيو ويو، صحيح 'واڪاڻ لئي' يا 'واڪاڻ ڪاڻ' ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڍاٽڪي-راجستاني لهجي جي اثر هيٺ 'گهـُرٿـين' آهي، جيڪو 'ڪرين' وانگر 'گهرين' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هـ) اڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

--جڳت جي آپائيندڙ تنهنجي وات ۾ جڀ ان ڪري رکي آهي تـه تون ان سان سندس جس ڳائين.

--تون ٻنهنجي انهيءَ زبان سان ان وڏي خالق کي ياد ڪندي سندس طلب لڳو رکين (يا ڪائنس نٿو گهرين جو ان ڪان سواءِ ڪنهن ٻئي جي يا ٻئي ڪان گهـُر واري) ٻي اجائي ۽ اڻ-سهائيندي ڳالهه ٻيو زبان تي آڻين.

[64]

عِلـتَ وڇيس ٿي لـا، عـادَتَ ڪـڏِهـين نـه جـاءِ
آٽ ڪـٽـڪـين چـڏِيـو، جـُڻ جـُـواسا ڪـاءِ.

1. ڇاپي جي ٻهرين سٽ ۾ 'وَڇيئيس' ۽ 'ڪڏهن' آهي. 'وڇيئس' اچار ڍاٽڪي-راجستاني لهجي وارو آهي، انهيءَ ڪري 'وڇيس ٿي' پڙهڻ بهتر ٿيندو. هن ڪان اڳ ٻين ٻيتن ۾ لفظ 'ڪڏهين' اچي چڪو آهي، انهيءَ ڪري هت پڻ 'ڪڏهن' بدران 'ڪڏهين' پڙهڻ وڌيڪ سوزون ٿيندو. ڇاپي واري ٻي سٽ ۾ "ڪـٽڪـنه چـڏيـئه" آهي جيڪو 'راجستاني' لهجي وارو اچار آهي؛ ان جي بدران 'ڪٽڪين چڏيو' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. هن ساڳي سٽ جي ڇاپي ۾ لفظ 'جـُواسا' آهي جيڪو هڪ گاهه آهي، جنهن کي سنڌي ۾ 'ج' جي پيش سان 'جـُوانسو' چون، انهيءَ لحاظ سان 'جـُواسا' ڪري پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي. 'آٽ' تمثيل طور "نفس اماره" جي معنيٰ ۾ آندل آهي:

-- هو ٻنهنجي هير ڪڏهن ڪين ڇڏيندو، سندس عادت ڪڏهن ڪانه ويندي.

--(انهيءَ ڪري ٿي) اهو اٺ ڪٽڪ جي ساون سٽن ٻنن کي ڇڏيو، جوالسو گاهه چوندي چولڊي ٻيو ڪائي.

ڀٽائي صاحب پڻ هن ساڳي مضمون وارا بيت چيا آهن ته:

آٺي ٻڌم وڻ جام، مانَ مکڙيون چـَري
ڪڏاتورو ڪرهو لکيو لاٺـي ڪـاهه
ان مـٿي سنڌين ماءِ، ڳالهين مون ڳوڙ ڪيا

—

كائي لـ ڪٺهار، چندن جا چوڀا ڪري
اگر اوڏو نـ وڃي، سرڪنڊ لهي نـ سار
لائيءِ جي لغار، ٿيو ستارو ڪٺو

[65]

جـنـهـين' مـحـبـتـ مـن ۾، سي مـيـرائـي سونهن،
تـن ۾ ٻـرن مـشـعـلان، سـنـڌيان' سـپـيـرين.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جو لفظ 'جن' آهي، جيڪو 'جنهين' پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو. ٻين ٻيتن ۾ پڻ لفظ 'جنهين' موجود آهي. هر سٽ جي پوئين اڌ جي پڙهڻي "تي مٿيلي ئي سوين" آهي، جيڪا راجستاني محاوري مطابق آهي. سنڌي ۾ 'سي ميرائي سولهن' ٿيندو. ڇاپي ۾ ٻي سٽ جي پڙهڻي هن طرح آهي:

تـن ۾ ٻلـه مشعلان، سـ مدا سـپريـن.

'ٻلـه' (=سرائڪي 'ٻـلي') راجستاني لهجي وارو اچار آهي: سنڌي لفظ 'ٻـري' آهي، پر 'مشعلان' جي لحاظ سان 'ٻرن' ٿيندو. 'مشعلان' جي جمع واري صورت قاضي قادن جي ٻولي مطابق آهي. 'سـ مدا' جي اصل پڙهڻي 'سي سدا' يا 'سي سندا' ٿي سگهي ٿي، پر ڪا سهڻي معنيٰ نٿي نڪري. 'مشعلان' (جمع) جي لحاظ سان اهي لفظ 'سي سنديان' (=سي سنديون) ڪري پڙهجن تـ معنيٰ نڪرندي: پر ٻولي جي سهڻائي توڙي وزن جي هوارائي لاءِ فقط 'سنديان' پڙهڻ بهتر ٿيندو. 'سپرين' ڪـي وزن جـي سهڻائي جـي لحاظ سان 'سپيرين' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي تـ:

—جن جي اندر ۾ محبت آهي، سي (ڪٺي ڀاهران بدن يا ڪپڙن ۾) ميرا آهن، تـ بـ سهڻا پيا لڳن.

—ڇاڪاڻ جو انهن (جي اندر) ۾ سڄڻ (جي سڪ ۽ محبت) جون روشن شمعون پيون ٻرن.

[67]

سـپـيـڻـان' هـنـنـڌئـون سـگـيـو، ڀيهو آيـو،
لـکـي لـوڪ' نـ سـگهـيو، اسان ڳـالـهـايـو.

1. ڇاپي ۾ پڻ اهائي صورتخطي آهي، سواءِ ان جي جو 'هنڌئون' بدران 'هنڌو' آهي. 'سگيو' جي معنيٰ 'مندائتو' يا 'ٻيءِ منڊ وارو'. چوندا تـ "منه ماڳائي" آهي يعني تـ منڊ ٻري آهي يا منڊ اچي وئي آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هـ) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

—سڄڻ وٽان سندائتو تازو ٻيکي (اڄ پيغام ڪٺي) آيو.

—عام ماڻهو صحيح ڪري نـ سگهيا، پر اسان پاڻ ۾ احوال اوريو ۽ ڳالهايو.

[70]

ٻَگا پاڻيءَ منجهه، ٻاپيهُا ٻُڏي مَشا،
جي تو پوي منجهه، تان تون ڳيرو نه ٿيوين.

1. ڇاپي ۾ پهرين سٽ جي شروع وارا لفظ "نه ڪاءِ پاڻيءِ منجهه" آهن. 'نه ڪاءِ' اصل ۾ 'ٻه ڪا' يعني 'ٻگا' آهي. ڇاپي جي ٻيءَ سٽ ۾ 'ڳيرو' بدران 'ڪيرو' آهي. آخري لفظ 'ٿيوين' سرائڪي آهي، پر ٻکر جي علائقي واري ٻولي مطابق آهي.

2. هن بيت جي معنيٰ سهٽي پر ڳوڙهي آهي. 'ٻگا ٻاپيها' يعني سفيد اڇا ڳيرا. ڳيري جو هڪ قسم 'ٻاپيهو' آهي، جيڪو عام ڳيري کان ننڍو ۽ وڏيڪ سفيد ۽ سهڻو هوندو آهي ۽ ڏاڍ گهُگهلندو ۽ مٺي ٻولي ڪندو آهي. هي سهڻو پکي آهي، مگر آهي بالڪل نازڪ ۽ نفيس. سخت گرمي به ڪيس ماري، ته سالوڻ جو مينهن به ان کي ماري، جو هن جا کنڀ پُسن ۽ توري پاڻي ۾ ڪري ته به ٻڏي مري. هڪ آڳاٽي 'ڳاهه' ۾ ۽ 'شاهه جي رسالي' جي هڪ بيت ۾، لڪ ۽ گرمي سببان ٻاپيهي جي سرڻ ڏانهن اشارو آهي:

"ته ڪر لڳنم لُڪَ، تر ٻاپيهو ٿي مران".

ٻاپيهي جي گهگهلڻ بابت بيت آهي ته:

تون چو نه گهگهلين ٻاپيها، جو نيٺي تول سَرياءِ:
هيٺ جر، مٿي ميگهه، تُهنجا پرين پاس رهياءِ،
سون جڻ ڪينءِ ويهاءِ، سانگي لڳي سپرين!

بهرحال الهن سيني سهڻاين جي هوندي به ٻاپيهو هڪ هيڻو ۽ ضعيف پکي آهي. قاضي قادن هن بيت ۾ توڙي ٻين بيتن ۾ همت ۽ حوصلي جي تعليم ڏني آهي. مثلاً هن کان پوءِ ٻئي بيت [71] ۾ 'سورهين' کي ساراهيو اٿس، ۽ بيت [110] ۾ باز ۽ شينهن جي صفت بيان ڪئي اٿس. الهن اهڃاڻن مطابق هن بيت جي مٿي ڏنل پڙهڻي صحيح ٿيندي، ۽ معنيٰ هيٺين طرح ٿيندي ته:

—سهڻا سفيد ڳيرڙا (ٻگا ٻاپيها) ته پاڻي ۾ ٻڏي مئا.
—جيڪڏهن توکي ڪا پروڙ پوي ته هوند ڳيرو نه ٿئين (پر شهباز ٿئين).

[71]

تان' تان' سُورهيه سَيڪو، جان' جان' مَتهَه نه ميڙنِ
رُڪَ وَهندي سامُهان، سُورهيه سِي چاوَنِ.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'سُورا سَيڪوءَ' آهي، جنهن کي "سورهيه سيڪو" ڪري پڙهڻ صحيح ٿيندو. ٻيو لفظ 'مُتهه' آهي جيڪو 'مَتهه' پڙهڻ سان صحيح ٿيندو. 'مَتهه' يا 'مَتهائين' معنيٰ وڏا سورهيه. ڇاپي ۾ ٻي سٽ هن طرح آهي:

’رُڪَ وَهندِي سامُهين‘، سُوريِ سي جاوَن‘

’جاوَن‘ لفظ هندي آهي: انهيءَ معنيٰ ۾ ’وڃن‘ لفظ اچي سگهيو ٿي. اسان جي خيال ۾ اصل ۾ اهو لفظ ’چاون‘ آهي، يعني ’چوائن‘: ’سامهين‘ بدران ’سامهان‘ پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

-- ڌيستائين جڻ هرڪوئي سورهيه آهي (۽ پاڻ کي سورهيه ٿو سڏائي) جيستائين (جنگ جي ميدان ۾) وڏا پهلوان نه اچي گڏيا آهن (سامُهن منهن مقابل نه ٿيا آهن).

-- پاڻ کي سورهيه پوءِ اهي سڏائين جيڪي ترارين لڳندي (رڪ وهندي) اچي منهن مقابل ٿين ٿا.

[72]

جهي مون ڏِٺيئين‘ لکَ ڏَڙَ، ڏَڙِ ڏَڙِ لکَ سِران‘
سِرِ سِرِ لکَ مُهان‘ تيئين، مُهِ مُهِ لکَ چِيان‘
سَڀِئي چِيان تِڪِيان‘، هِڪِڙَيان‘ لَوان‘
صِفَتِ تُهنجي راجِيا! تُوءِ آءٌ ڪيئن ڪَران‘.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ ’تيئنئين‘‘، ٽرينءَ سٽ ۾ ’سيئي‘ بدران ’سڄي‘ ۽ چوٿينءَ سٽ جو پويون اڌ ”تو هون‘ ڪيئن ڪَران‘“ آهي جيڪو وضاحت طلب آهي. ’تو‘ اصل ۾ ’توءِ‘ (=ته ٻ) آهي جيڪو آڳاٽي سنڌي ٻولي جو لفظ آهي؛ ’هَوَن‘‘ ڍاٽڪي-راجستاني لفظ (هُون‘=آءٌ) آهي جيڪو اصل سنڌي ’آءٌ‘ جي بدران آندل آهي؛ ’ڪران‘ سرائڪي لفظ (=ڪريان) آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته قاضي قادن جي وقت ۾ بکر علائقي واري ’سري جي ٻولي‘ ۾ استعمال ٿيندڙ هو. سِران، مهان، چيان ۽ ڪران چارئي قاضي قادن جي ٻولي جا الفاظ آهن.

2. هن بيت ۾ سچي محبت ۽ عقيدي جو اظهار نهايت ئي اعليٰ شاعري ۾ ڪيل آهي. معنيٰ صاف آهي، ۽ لائق مؤلف (هه) پڻ سهڻي نمولي سان لکي آهي ته:

-- اي ڏٿي! جيڪڏهن مون کي لکين ڏڙ ڏين، ۽ هرهڪ ڏڙ تي لک لک سر هجن.

-- هرهڪ سر ۾ لک وات هجن، ۽ هرهڪ وات ۾ لک لک چپون هجن.

-- اهي سموريون چپون ڳالهائڻ جون ٽڪيون هجن، ۽ مان انهن سان هڪئي وقت ويهي لنوان (تنهنجي واکاڻ ڪريان).

-- اي راڄيا (سين جا سائين)، ته ٻه تنهنجي ساراهه آءٌ ڪيئن پوري ڪريان.

[75]

’آءٌ‘ ’تون‘ وِلَڏَ مَ وِجهہ تون، سِپِٽان‘ وِيڻَ مَ ڪَٽِ
پِيڻي مَنُجهہ ڪِيون‘ ڪَرِين‘، توءِ ڪوٺي تو هَٽِ.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي هيئين طرح آهي، جيڪا ’سنتون ڪي واڻي‘ واري اصلي پڙهڻي مطابق آهي:

هوالرئوف ؟ اوندا ؟ (اوقشو، عنبر)
ايونڌ ١

هَنَ ۾ آءُ ونڊا وَچُ تون، سِپِڻان وِيڙهه ۾ ڪَتِ،
پيهي مَنجهہ ڪَٿون ڪَري، تو ڪوٽي مُون هَتِ.

هن پڙهڻي ۾ جيڪي لفظ سمجهہ ۾ اچن ٿا تن مان ظاهر آهي تہ هيءُ بيت سهڻي معنيٰ وارو آهي ۽ قاضي قادن جوئي آهي. هن بيت ۾ آيل الفاظ 'سيڻ' ۽ 'راڇيا' تـوڙي 'پاڻ کي پيهي اتو ڪرڻ' وارو خيال قاضي قادن جائي آهن، ۽ سندس ٻين بيتن ۾ پڻ موجود آهن (1). باوجود انهيءَ جي، هن پڙهڻي ۾ جيڪي لفظ جيئن ڏنل آهن، تيئن سمجهہ ۾ نٿا اچن، ۽ لڪي وري صحيح ۽ سهڻا ٿا لڳن. 'ڪتِ' (ت جي هيٺان زير) ۽ 'هتُ' (ت جي مٿان پيش) وارا قافيا شعر جي لحاظ سان سهڻا ناهن ۽ قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن

جيتوڻيڪ هن بيت جي وڌيڪ صحيح ۽ سهڻي پڙهڻي وڌيڪ ويچار گهري ٿي، تہ بہ في الحال اسان مٿين پڙهڻي هيٺين وضاحت جي آڌار تي ڏني آهي. لفظ 'هَنَ ۾' راجستاني محاروي جو آهي ۽ ساڳيو 'آءُ' آهي؛ يعني تہ 'هنءَ آءُ' ۾ لفظ 'آءُ' ٻہ دفعا آيل آهي، ۽ اصل سنڌي پڙهڻي ۾ اهي ٻہ لفظ 'آءُ تون' هئا. اڳيتي 'ونڊا وچ تون' وارو فقرو اصل سنڌي فقري 'ونڊ وجهہ ۾ تون' جي بگڙيل صورت آهي. ٻيءَ سٽ جي شروعات 'پيهي سنجهہ ڪٿون ڪري' کي جڏهن 'پيهي منجهہ ڪٿيون ڪري' پڙهبو تڏهن معنيٰ سهڻي ٿيندي. هڪ 'ڪٿو' مان اها معنيٰ نٿي نڪري جيڪا 'ڪٿيون' (=ذرا ذرا، اتو) سان نڪري ٿي. ٻيءَ سٽ جو پوئيون اڌ 'تو ڪوٽي مون هتَ' آهي جنهن جي اصل سنڌي صورت في الحال سمجهي نٿا سگهون. جيڪڏهن 'مون' برابر 'مِ' جي آهي، تہ پوءِ بہ 'تو ڪوٽي ۾ هتَ' واري فقري ۾، 'تنهنجو هتَ' يا 'تنهنجا هتَ' جي لحاظ سان، 'ت' تي پيش ايندو يا زبر ايندي، ۽ اهو قافيو مٿين قافيي سان سهڻو ملي نہ سگهندو. هن سڄي فقري جي معنيٰ وڌيڪ سهڻي ائين ٿيندي جو 'تو' کي 'توءِ' (=تہ بہ) ڪري پڙهجي، ۽ باقي 'ڪوٽي مون هتَ' (=ڪوٽي ۾ هتَ) کي 'ڪوٽي تو هتِ' (ڪوٽي تنهنجي هتَ ۾) ڪري ڇائجي.

2. مٿين وضاحت موجب بيت جي معنيٰ ٿيندي تہ:

— (پيار ۽ محبت واري رشتي ۾) 'آءُ' 'تون' وري وري وچ ۾ نہ آڻ، ۽ نڪي پنهنجي سڄڻ کي سامهان ڏوراپا يا ورنديون ڏي.

— (محبت لباهڻ ائين آهي جو) توڙي ڪٿي پنهنجو اندر (صبر جي جنڊ سان) پيهي ذرا ذرا (اتو) ڪرين، تہ بہ (پيو پيهہ ۽ پاڻ کي پيهڻ وارو) هٿيو سدائين تنهنجي هٿ ۾ هجي ئي هجي.

---

(1) 'سيڻ' بيت نمبر 10، 25، 26، 42 ۽ 67، 'راڇيا' بيت نمبر 107، 'سرسي وانگر تن پيهڻ' بيت نمبر 51.

[78]

ٻيان ڪُون ڪيا روئيھي، ڏک آپٹي ڪُون روء

ٻنڌ سَمل، ٿي ساختِيي، اِٿ نہ رَھسِي ڪوء.

1. ٻھرين سٽ هندي آميز آهي ۽ مجموعي طور سان بيت جي ٻولي سرائيڪي آهي. بيت ۾ خيال ٻڻ سهڻو سمايل آهي. فارسي لفظ 'ساختي' مان گمان آئي ٿو تہ شايد هيءُ بيت قاضي قادن جو هجي.

2. معنيٰ صاف آهي تہ:

-- ٻين (جي مرڻ) تي ڇو ٿو روئين، تون پنهنجي (وڃڻ جي) ڏک تي غم ڪر.

-- سمر ٻڌ، تيار ٿي، جو هت ڪوبہ ڪونہ هوندو.

[79]

سُتُون ڪيھي ساھ، تو مَٿي ڪَپَرُ ڪُڙي

وَهَڻُ تِتائين ڪاھ، جِتِي تُھنجو تَڪيو.

1. ڇاپي مطابق ٻھرين سٽ جا شروع وارا الفاظ 'سُتوڪِي هَٿِہ ساھ' آهن جيڪي راجستالي لهجي مطابق لکيل آهن. سنڌيءَ ۾ 'سُتون ڪيهي ساھ' ٿيندو.

2. هي بيت اويسرن ۽ غافلن لاءِ هدايت طور چيل آهي، ۽ هڪ اهڙي غافل ۽ اويسر کي مخاطب ٿي چيل آهي، جيڪو پاڻينڊ ڙ درياءَ جي ڪنڌيءَ تي بي اونو ٿي سمهي پيو آهي. معنيٰ ٿيندي تہ:

-- اي غافل! تنهنجي مٿان تہ ڪپر پيو ڪُڙي (پاڻينڊ ڙ وقت جڏهن ڪَپر ڪِرڻ وارو هوندو آهي تہ وڏو آواز ٿيندو آهي)؛ پوءِ تون ڪهڙي آسري تي مٿي لنبو ۾ ستو پيو آهين!

-- (درياءَ جو تڪو) وهڪرو بالڪل ان جاءِ تان پيو زمين کي ڪائي جنهن هنڌ تي تون (ستل) آهين!

[80]

سُتُونُ سڄي رات، سُنهَن ڏِکي سُٺن جيٺَن

لہ تو سَمَرِ تاتِ، نہ جهوري تو آهہ ڪا.

1. ڇاپي ۾ ٻڻ ائين ئي آهي، سواءِ ان جي جو ٻھرين سٽ ۾ 'سُتون' بدران 'سُتو' ۽ ٻيءَ سٽ ۾ 'سَمر' بدران 'سَنبَل' آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هہ) ٻڻ سهڻي ڪري لکي آهي تہ:

-- تون سڄي رات مٿلن وانگر منهن ڍڪي سمهيو رهئين.

-- توکي لکي سفر لاءِ توشي ڏاهڻ جي گهُٽي آهي تہ نکي وري ڪا ٻي آٽ تڻ اهي.

[81]

جان جان کنڌي کانهه، تان تون تر هي تات کر
کپر سنڌي دانهه، مت اوچتيي الهي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'کانهه' بدران 'کاهه' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ 'دانهه' بدران 'داهه' آهي. هڻ ٻيءَ سٽ جو پويون اڌ راجستاني لهجي موجب 'مت اوچتيي اليهه' آهي جيکو سنڌي ۾ 'مت اوچتيي الهي' ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

--جيستائين کناري لڳ کانهه (جا ٻوڙا) بيٺل آهي، تيستائين (انهن کي وڍي، سٽي، سيبي پاڻ کي تارن لاءِ) ترهي تاهڻ جي تياري ۽ اون کر.

--جو متان (کنهن وقت پائيندڙ پاڻي کپر کي کيرائي ۽) کپر (جي ڪرڻ) جو هيبتناڪ آواز اوچتو تنهنجي ڪن تي پوي.

[82]

جهي تسل ٽٽو تلهڙي، سائر منجهه ٿيانهه
کر پانهان پاڻپچيان، ۾ کر سڌ پيانهه.

1. هيءَ پڙهڻي ڇاپي مطابق آهي، سواءِ الهيءَ جي جو ڇاپي ۾ 'تِلهڙي' جي 'ت' مٿان پيش ڏنل آهي. سنڌ ۾ اسان اهو لفظ 'ت' جي زبر سان ٻڌو آهي.

2. 'تسل ٽٽو تلهڙي' جي معنيٰ وڌيڪ تحقيق طلب آهي. جيتوڻيڪ مؤلف (هه) ائين لکي آهي جيئن هيٺ ڏجي ٿي:

--جيڪڏهن ٻيڙيءَ جي مستول جا پال ٽٽي پيا اٿئي ۽ تون سمنڊ ۾ وڃين پيو آهين.

--(ته به پاڻ پنهنجي همٿ کر ۽ ٻين تي نه پاڙ) پنهنجين ٻانهن کي اوليون بناءِ (۽ پاڻ تري سلامت پهچڻ جي ڪوشش کر) پر ٻين کي مدد لاءِ نه پاڏاءِ.

[83]

منجهي سيبي تلهڙو، غافل ڇو نه وڏوءِ
جڏهين لهرين کم ٿيئين، تڏهين سنيا ريوءِ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'سبي تلهڙا' آهي. ٻهريون لفظ سنڌي اچار موجب 'س' جي زير سان 'سيبي' ٿيندو، ۽ فعل 'وڏوءِ' جي لحاظ سان 'تلهڙا' بدران 'تلهڙو' پڙهڻ صحيح ٿيندو. ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پڙهڻي هيٺينءَ طرح آهي:

'جڏهون لهرين کم تئي، تڏهون سنيار يوءِ'

'جڏهون' ۽ 'تڏهون' اچار پنجابي لهجي وارا آهن؛ سنڌي اچار 'جڏهين تڏهين' ٿيندا. 'کم ٿيڻ' ('ک' جي زبر سان) اصطلاح به عام ٻوليءَ ۾ رائج آهي، پر 'کم' ٿيڻ

('ڳ' جيءَ ٻيش سان) مان بہ معنيٰ ٺڪري سگهي ٿي. 'ڳم ٿئي' مان مراد 'ٻيڙي ڳم ٿي' ڪري وڃي. 'ڳم ٿئين' مان مراد: 'اي ٻيڙياتا! جڏهن تون گرداب ۾ اچي وڃين'. هي پوئين پڙهڻي بهتر ٿيندي ڇاڪاڻ جو سڄي بيت ۾ خطاب ٻيڙياتي يا ناکئي ڪي آهي.

2. تلهڙو جي معنيٰ غور طلب آهي. مؤلف (هہ) ان جي معنيٰ 'ٻال' ڪئي آهي ۽ بيت جي معنيٰ هيٺينءَ طرح لکي آهي:

-- اي نادان! تو سويل ٿي، اڳ ٿي، ٻيڙيءَ جا ٻال سڀ ڪري ٻيڙيءَ تي چڙهيا.

-- جڏهن لهرن جي خبر پيئي، تڏهن تو ٻالن کي ياد ڪيو.

[84]

جانءِ تُون تارُو ٻاڻ، تانءِ ٻِيءِ ٻُڇ تِگان ڪَلَ

تـان تـو ڪَـنـا سُـڄاڻ، وڄـي ڪَـپَرَ آهـلـيِ.

1. ڇاپي مطابق بيءَ سٽ جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

'تـو تُـون گـهـٽا سُـڄاڻَ، وَڄِـي ڪَـپَـر آهـلـيِ'

پر وڌيڪ صحيح پڙهڻي اُئين ٿيندي جيئن مٿي ڏني وئي آهي. پهرين سٽ ۾ 'تِگان' لفظ انوکو آهي. اُئين سمجهجي ٿو تہ اهو 'تن ڪنا' يا 'تن ڳنا' (= تن ڪان) جو ڪڏيل هلڪو اُچار آهي.

2. معنيٰ ٿيندي تہ:

-- جيسيتائين تون پاڻ تارو آهين، تہ بہ پين (سولهن ۽ ماهرن) کان خبر پڇي پڪ ڪر.

-- تہ پوءِ اي سمجهدار! تو ونان ڪپر پاسي تي وڃي ڪِرِي (۽ تنهنجي مٽان نہ ٿئي).

[85]

آٻاهي ڇَيُون جِـو، سـو نـہ ڪـيائون ڪَنِ

تانءِ ٿي ٻهيءَ ٻـريانِ ڪان، گهَنگهـرِ گهاتُوڙن.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

آٻـائـي ڇَـيُـون جِـي، سـو نـہ ڪـيائـين ڪَـنِ

تانءِ ٿي ٻهيءَ ٻـريـانِ سـان، گهـنگهـرِ گهاتوڙنِ.

اسان جيڪا مٿي پڙهڻي ڏني آهي، تنهن کي سمجهڻ لاءِ گهاتوئن جي قصي کي سامهون رکڻو آهي. موريو ۽ سنهس ڇهہ ڀائر وڏا گهاتو هئا، يعني تہ سمنڊ ۾ مڇي جي شڪار جا وڏا ماهر هئا. سندن پيءُ جو نالو 'اوباهيو' هو جيڪو وڏو تجربيڪار هو. تنهن پنهنجي پٽن کي سمجهايو تہ سمنڊ ۾ ٻين سڀني طرفن ڀل وڃي مڇيءَ جو شڪار ڪجو، پر فلاڻي هڪ ڏِس تي نہ وڃجو. پر هڪ ڀيري اهي پنهنجي پيءُ اوباهي جي ڳالهہ کي ڇڏي، انهيءَ ڏِس تي ويا ۽ مانگرمڇ کين ڳڙڪائي ڇڏيو. قصي جي هن پس منظر کي سامهون رکبو تہ بيت

جي ٻـڙٽي اٿين ڀيهندي جيئن مٿي ڏني وئي آهي. ڇپيءَ متن ۾ 'پـِريان سان' بدران 'پـَريان ڪان' (= پرين پار ڪان، ڏٿي جي طرفان = تقدير ڪان) پڙهبو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

--(سندن ٻيءَ) اوٻاهي جيڪي ڪين ڇيو سو ڪن نه ڪيائون (نه مڃيائون).

-- انهيءَ ڪري ئي گهاتوئن تي ٻريان تقدير ڪان وڏي تڪليف اچي وئي.

[86]

جـُنگيوُن جوڪيوُن جيتِ، ٻـُوهـِٽَ ٻـاتـاڙا ٿيـَنِ،
مـِهـَرَ تـُنهنجـِيَ تـِتِ، مـَڪرِيان ٻـِيي پارِ ٿـِـوَنِ.

1. ڇاپي مطابق ڇپرين متن ۾ 'جـُنگـِيـُـوُن جوڪـِيـُوُن... ٻـُوهـِٽَ'؛ ۽ ٻيءَ متن ۾ 'مـَڪـَرِيان' آهي. وزن توڙي معنيٰ جي لحاظ سان 'جنگيون جوڪيون' پڙهڻ بهتر ٿيندو، پر اسان 'جوُنڪيون' لفظ ڀـَـدو آهي، يعني وڏيون ۽ مضبوط. ٻيو صحيح لفظ مـَڪـُري' آهي، ان جو جمع 'مـَڪـُريون' ٿيندو، خو 'مـَڪـُريان' قاضي قادن جي ٻولي مطابق آهي. ٻيءَ متن ۾ 'مڪريان ٻيي پار پون' آهي مگر الهيءَ فقري ۾ شعر جي لطافت توڙي وزن جي مٺائي گهٽ آهي. ٻيڙيون هڪ 'ڏ ُنگيون' ٻيون 'جـُنگيون'. 'جنگيون' معنيٰ وڏيون شاهي ٻيڙيون.
مـِيين شاهه عنات توڙي شاهه لطيف 'جـُنگ جهازن' جو نالو آندو آهي--

مـتـان ڪي مـن لوڏيين، پسي جنگ جـهـاز،
--(ميون شاهه عنات)

ڪالهه وڏائـيـن ڪـن ۾ جـاڏا جنگ جـهـاز،
-- (شاهه لطيف)

جهوني جنگ جـهـاز ڪي، ڪوڏا هٺائيج ڪير.
--(شاهه لطيف)

'ٻـُوهـِٽ' جي معنيٰ تحقيق طلب آهي؛ ٿي سگهي ٿو ته اهو ٻه غوراب جو ڪو قسم هجي. 'ٻوهٽ' بدران، 'ٻـَٽ' پڻ پڙهي سگهجي ٿو جنهن جي معنيٰ ڪا شيءِ 'سڄي سراسٽي'. يا بالڪل الهيءَ لحاظ سان 'ٻـُـٽ ٻاتاڙيون ٿين' پڙهبو ته معنيٰ ٿيندي 'ٻيڙيون بالڪل سڄيون حيران پريشان ٿين.'

2. ٿيڻ وضاحت موجب معنيٰ هيٺينءَ طرح ٿيندي:

--(وڏين لهرين ۽ ويرن ۾) جتي وڏيون جـُنگيون ۽ جوُلڪيون ٻيڙيون توڙي شاهي ٻوهٽ (غوراب) سڀ خطري ۾ لڏن ۽ ٻڏن.

-- اي ڏٿي! اتي تنهنجي رحم سان ننڍيون ٻيڙيون پڻ شال پار پهچن!

[87]

پکٿان ڏچڻ هوءِ، پتوهُ ٻلائين نه لٿئي،
تيئي سات سنڌوءِ، آڇي لڪن لڱيو.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيئين طرح آهي:

پکڙيان ڏچنهي، پتو پلان ٿيي نه لهئي،
جتي سات سنڌ، آڇي سو، لڪن لنگهيو.

ٿي سگهي ٿو ته 'سنتون کي واڻي' واري پستڪ جي لکندڙ کي جنهن اهو بيت ڏنو ته پورو صحيح نه پڙهيو آهي. مؤلف (ه) ڇاپي ۾ هي بيت پستڪ واري اصل پڙهڻي مطابق ئي ڏنو آهي؛ پر ان ۾ شعر، وزن، توڙي سنڌي اصطلاح جي لحاظ سان ڪا سهڻائي نظر نٿي اچي. ڇاپي وارن لفظن تي غور ڪندي معلوم ٿئي ٿو ته بيت جون صحيح صورتون هيئين طرح آهن:

پکڙيان = پکٿان؛ ڏچنهه = ڏچڻ هوءِ؛ پلان ٿيي = ٻلائين؛ جتي = تتي؛ اچي = اچي؛ سو = سو؛ لنگهيو = لڱيو (= لڳو ۽ پيهي رهيو: هت ڏپ واري حالت، يعني نه لنگهي سگهڻ واري معنيٰ مناسب آهي.) وزن جي پوري لاءِ، 'اچي سو لکن لڱيو' بدران 'اچي لکن لڱيو' پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو.

2. هن ڪان اڳيون بيت توڙي هي بيت ٻئي ساڳي معنيٰ ۾ آهن: ماڻهو هڪ ڏينهن اهڙي حالت ۾ ايندو جو سندس ڪو به وسيلو نه ٿيندو. عام طرح، اها حالت موت ۽ سڪرات واري، يا قيامت جي ڏينهن واري (جڏهن هرڪو 'نفسي نفسي' ڪندو) سمجهي ويندي آهي، جڏهن ڏچ ۽ خوف وارو سمان ڇانيل هوندو آهي، بيت جي معنيٰ آهي ته:

- جتي پکين کي (آڏامندي) ڏچ ٿئي، ۽ ٻلائن کي به خوف نه لهي
- تتي تنهنجي حياتي جو قافلو (اهڙي پنوارئين پونءِ جي) لکن سان اچي لڳو آهي.

[88]

وڄ، بادل ۽ واءُ، ڏچ نه لهرين لڳيو،
سڏ ر سواهان چاءُ، پيڙي پڏڻ ناهي ڪو.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'چاءِ' بدران 'جان ءُ' آهي. هي بيت 'ساموڏي سفر' جي مضمون ۽ معنيٰ وارو آهي، جنهن ۾ ڪو چاڙهو مُعَلّم، ناکئو يا سوانهون ڪٽڻ ضروري آهي، جيئن ڀٽائي صاحب پڻ چيو آهي ته:

سونهان سڏيون ڏين، هن ڊيوائي درياءَ جون

...

سونهن جي صلاح، وٽ ته وير لنگهي وڃن.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-- ڪنوڻ، جهڙ ۽ طوفان واري حالت ۾ وڏين لهرين سان لڳندي ڏچ نه.

-- چاڙهو ۽ همت وارو سونهون ناکئو ٻاڙ ساڻ ڪڻ، ته ٻيڙي جي ٻڏڻ جو ڪو به خوف خطرو باقي نه رهي.

[91]

ڏَرِ جيئون ڏ ؤنس سَهَنِ، ڳوراڻي ٻَرِبَت جيئون
سيئڻي سيڻ ڪِجَنِ، آئيءِ واءِ نه ڏولڻا.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'ڳوراڻي' بدران 'ڳِر واڻي' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ جي آخر ۾ لفظ 'ڏولَنِ' آهي، ۽ 'ڏولن' بدران 'ڏولڻا' (=ڏولائي ۾ وجهڻ وارا) پڙهبو تڏهن وزن صحيح ٿيندو. مؤلف 'ڏولن' کي 'ڏُلن' جي معنيٰ ۾ ورتو آهي؛ 'ڏلن' سان 'لڏن' پڻ صنعت تَقليب (1) جي لحاظ سان صحيح ٿيندو.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف (ھ) سهڻي ڪري لکي آهي ته:

--سيڻهو انهن سان ڳنڍجي جيڪي ڌرتيءَ وانگر بارگير هجن، ۽ جن ۾ جبلن جهڙي ڳنڀيرتا (ڳؤراڻي) هجي.

--سيڻ اهڙا هجن، جيڪي اڻائي واءَ لڳڻ سان لڏي نه وڃن.

[92]

سَجَڻَ ڏُڇڻ ڏيک ڪِي، چيت نه ڪيجي پنگ
لوڻي ٿيڻي ھارجي، لاک نه ڇڏي رنگ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'سَجَڻ دُرِجڻَ دَءَ ڪَهي' آهي. 'درجڻ' کي سنڌي اُچار موجب 'ڏُرجڻ' ڪري پڙهبو. ڊاڪي ۾ ٻڻ 'ڏُرجڻ' (=دشمن) آهي. مگر صحيح سنڌي اُچار 'ڏڇڻ' يا 'ڏُجهڻ' آهي. سرائيڪي ۾ پڻ 'ڏرجڻ' يا 'ڏجهڻ' آهي. 'دءَ کهي' اصل ۾ 'ڏيک کي' هو، ۽ لکندڙ ان کي 'دءَ کهي' ڪري لکيو.

2. هن بيت جي معنيٰ سهڻي ۽ ڳوڙهي آهي. مقصد آهي ته سڄڻ هرحالت ۾ سڄڻ آهي؛ جيڪڏهن ڪنهن وقت ان کي ڪاوڙ ۾ مخالف يا دشمن واري حالت ۾ ڏسجي ته به ڪيس 'سڄڻ' ئي ڪري سمجهجي، ۽ انهن بالڪل نه ڀانئجي ته ڪو هو سچ پچ دشمن ٿي پيو آهي. قاضي قادن جي وقت جو ٻيو هڪ وڏو شاعر جيڪو ذات جو 'ٻراڙ' هو، تنهن جو

(1) 'تقليب' يعني ڪنهن لفظ ۾ اڳيئن ٻوئين حرفن جو مٽجڻ.

چيل هيٺيون بيت الهيءَ ساڳي معنيٰ وارو آهي. 'پراڻ' شاعر جو هي بيت شاه عبدالڪريم پنهنجن نصيحت ڀرين مجلسن ۾ پڙهيو ۽ 'بيان العارفين' ۾ موجود آهي:

چنڊ ڦن چوُر ڪرينديُ، رَتو منهُ ڪُهاڙ
سَڄڻ ڏُڄڻ نه ٿيي، جي رُسي سؤوار
ڀَروڙئو ڀراڙ، ته ڪَرهينديُ قرب تشي.

بيت جي ٻهرين سٽ سرائيڪي ۾ ۽ ٻي سٽ سنڌيءَ ۾ آهي. بيت سهڻي معنيٰ وارو آهي ۽ قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو. پراڻ جي بيت مان معلوم ٿيو ته قاضي قادن جي وقت ۾ شاعرن درويشن انهيءَ معنيٰ ۽ خيال وارا بيت پئي چيا. مَعنيٰ جي معنيٰ آهي ته:
—سڄڻ کي دشمن واري حالت ۾ ڏسندي به دل تي (سندس باري ۾ خراب خيال نه آڻجي.
—چوته لوئي ٻرائي ٿي ويندي ته به (ان سان گڏ) لاک (ان تان پنهنجو) رنگ ڪاله ڇڏيندي.

[96]

ڀوري! ڀڳڙي جيتِ، ساڻيڪُ آساري پئي
ڪوهُ نه ڏُوانڍيٖ تيتِ، ٻئي اکيون هٿِ ڪرين؟.

1. ڇاپي مطابق هن بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

ڀوري ڀڳي جت (جاتِ)، ساڻيڪُ آساري ٻيو
ڪوه نه ڍونڍ تتِ، تون ٻي-آونگهيو هٿ ڪرِ.

انهيءَ تو معلوم ٿئي ته "سنتون ڪي والي" واري پستڪ جي لکندڙ کي جنهن هي بيت پڙايو تنهن صحيح نه پڙايو. سنڌ اندر عام مقبول ۽ مشهور رهيو، ۽ شاهه عبداللطيف جي آڏو پڻ پڙهيو ويو، جنهنڪري 'شاهه جي رسالي' ۾ شامل ٿيو. 'رسالي' (سُر سري راڳ) ۾ ان جي پڙهڻي هيٺين طرح ڏنل آهي:

آمُلُ آساري ٿي ڀوري ڀڳوءَ جيتِ،
ڪوهُ نه رُنوءَ تيتِ، ٻئي اڏ هٿ ڪري.

هن معنيٰ کي ڌيان ۾ رکي، ڇاپي واري پڙهڻي کي مٿي ڏنل پڙهڻي جي صورت ۾ سنواري پڙهبو ته بيت صحيح ٿيندو. 'ٻي-اونگهيو' کي ٽن صورتن ۾ پڙهي سگهجي ٿو: 'ٻئي اکيون'، ٻئي الکهيون' يا 'ٻئي اکيون'، معنيٰ ٻئي اَڏ.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-اي اوڳي! وسر ۽ بي خبري ۾ تو جتي ماڻڪ ڪي پڳو آهي
-ڇو نہ آتي وڃي ڳولي ان جا ٻئي اڌ هٿ ڪرين!

[97]

ٻوري ٻڪڙيءَ جان، ماڻڪ آساري پئي،
سڙي صرافن وانءُ، ٻئي اڪيئون هٿ ڪري.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي (جيڪا 'سنتون ڪي واڻي' واري پستڪ مطابق آهي) هيئين طرح آهي:

ٻوري ٻڪڙي جاوَ، ماڻڪُ آساري پيو.
سڙي صرافن آوَ بي-آينڪهيو هٿ ڪر.

هيءُ بيت سنڌ جي روايت موجب 'شاهہ جي رسالي' (سر سري راڳ) ۾ هيئين طرح ڏلل آهي:

آمُل آساري اٿي، ٻوري ٻڪڙيءَ جان،
ٻئي اڌ هٿ ڪري، سيئن صرافن وانءُ.

هن پڙهڻي کي ڌيان ۾ رکي، 'سنتون ڪي واڻي' واري اصل پڙهڻي کي ائين سنواري رکبو جيئن مٿي بيت ڏنو ويو آهي.

2. معنيٰ ٿيندي تہ:

-اي اوڳي! وسر ۽ غفلت ۾ ٿي، تو جڏهن ماڻڪ پڳو آهي
-تہ ٻوءِ ان جا ٻئي اڌ ڳولي هٿ ڪري، رڙهي صرافن وٽ وڃ (تہ ٻئي اڌ ڳنڍي توکي سڄو ڪري ڏين).

[100]

هر هر فال ڪريندِيان، راڌِي ڳڻيءَ وِهاءِ،
وڃ اُڃو سانوڻ سٽيان، لاهي لنگهڻ آ.

1. ٻولي صاف سرائڪي آهي. ڇاپي مطابق، ٻهرين سٽ ۾ "رڌي ڳئي وهاءِ" آهي، ۽ ٻي سٽ هيئينءَ طرح آهي:

"وڃي ٻو (ء) ڇو سانوڻ ستيان، لاوِي لڳن آهہ"

صحيح پڙهڻي ائين ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي.

2. بيت ۾ ٻوڪ جي ڌلڌي مان هڪ سهڻو مثال ڏلل آهي. اڳ هاري، ٻني جي جهنگ وڍڻ، نار يا هرلي چاڙهڻ ۽ چالو ڪرڻ، هر ٻڌڻ ۽ ٻج ڳڏڻ وقت فالون پائيندا هئا ۽ سهڻا سوڻ ڳوليندا هئا. جيڪڏهن واڌائي واري فال نہ پئي يا سوڻ سولو نہ ٿيو، تہ وري تاريخ مٽائيندا هئا.

فال ڪريندين=فالون ڪندڙ يا فالون وجهندڙ: راڏي=ٻج ٻوڪڻ جي ٻوري سند يا مهل: سانوڻ سٽيان=سانوڻي جي مند (جيڪا ٻوڪڻ جي ٻوري سند آهي) ۾ سمهندڙ، غفلت ڪندڙ ۽ ٻوڪ جي تياري نه ڪندڙ: لابي=لاباري جي وقت. لنگهڻ=بک، فاقو. معنيٰ ٿيندي ته:

-جيڪي (عملي قدم کڻڻ بدران) هر هر فالون پيا پائين (۽ وقت وڃائين) تن ڪان ٻج ٻوڪڻ جي مند وهامي وئي (مهل هٿان هلي وئي):

-سانوڻي ۾ سمهي رهندڙن ڪان وڃي پڇو ته لاباري جي وقت (جڏهن پيا ٻئون آنءُ پيا پيهن، ڪائين ۽ ڏؤ ڪن) فاقو ڇا ٿيندو آهي!

[103]

ٻاڻيِي وانگيِ رَنگَ ۾، ٻاڻو واڻُ رَتاسِ،
رَگِيندڙُ اَ پاڻُ ڏٺيِ، سَڀِي رلگَ سَنداسِ.

1. ڇاپي مطابق، ٻنهي ست ۾ 'ٻاڻي واڻي' آهي، جيڪو 'ٻاڻي وانگي' پڙهڻ گهرجي. ٻيءَ ست ۾ 'رنگيندڙو ٻاڻ ڏٺي' آهي، جنهن کي 'رگيندڙ آ پاڻ ڏٺي' ڪري پڙهبو ته سهڻو ٿيندو.

2. هن بيت جي معنيٰ سهڻي پر ڳُوڙهي آهي. صوفين درويشن جي تعليم مطابق طالب کي پنهنجي هستي وڃائڻ گهرجي ۽ اڻ پاڻ کي لاالهٰ (مخفي) ڪري 'مطلوب' (محبوب) ۾ فنا ٿي (سمائجي) وڃڻ گهرجي. انهيءَ معنيٰ کي سولو ڪري سمجهائڻ خاطر 'پاڻي' جو مثال ڏنل آهي، ته ڪيئن 'ٻاڻي' پنهنجي هستي ۽ صورت کي وڃائي ٿي هر رنگ واري صورت ۾ اچي ويندو آهي. هن پوئين دور ۾ فقير خيرمحمد هيسباڻي سندس هيٺين بيت ۾ هن معنيٰ کي سهڻو ڪري سمجهايو ته:

پَسو جو پاڻي، هر رنگ ۾ رَليِ وڃي،
'طالب' کي 'مطلوب' جي اها اهڃاڻي،
سمجهه دل سياڻي، خاص لئي خيرمحمد چئي.

قاضي قادن جي مٿين بيت ۾ هيءَ ساڳي معنيٰ سمايل آهي، پر اها وڌيڪ سهڻي ۽ اعليٰ سطح واري آهي:

-آءٌ ٻاڻي وانگر هر رنگ ۾ پاڻهي پاڻ رچي ويس
-(حقيقت) ۾ رگينهڙ به پاڻ ڏٺي آهي، ته رنگ به سڀ سندس ئي آهن.

[104]

آنانُ ئيِ ٻَنا ڪَريِن، ٻَنا آن منجهاوَ،
راجُ تَنهنجو راڄيا، ٻيا (سڀ) راوَئي راوَ.

— شهباز ۽ شينهن، ٻنهي جو گذر جهنگ ۾ آهي.
— اهي ڪڙ يا ڪتو* ڪين کائيندا، جو انهن جو اصل کان لکيل (قدرتي) طعام وٽي گوشت آهي.

هن معنيٰ وارا بيت سنڌ ۾ سگهڙن جي زباني روايتن ۾ مشهور آهن. ڏهسنامي جو بيت آهي ته:

’سيچاڻو ۽ سالنبو، طعام نه چکي ٻئو‘

يعني شهباز ۽ شينهن ٻيو طعام ٿي نه چکي، ۽ رڳو گوشت کائين؛) ’شاهه جي رسالي‘ ۾ ’سر سينهن ڪيڏاري‘ جو بيت آهي ته:

نينهن سيچاڻي سينهن، ٻنهي قصد ڪباب سين،
رات ڪاڏائون ڏينهن، ته هڻ ٻوڙن ٻکيا.

نتيجا

1. مٿين وضاحت موجب، جيڪا اسان وڏي ويچار سان ڪئي آهي، جملي اٺهتر (78) بيت اهڙا آهن، جيڪي ٻولي ۽ شعر جي سهڻائي، معنيٰ جي معيار ۽ فڪر جي بلنديءَ جي لحاظ سان قاضي قادن جا تسليم ڪري سگهجن ٿا.

2. ان کان اڳ ڪيل وضاحت موجب جملي چوٽيهه (34) بيت اهڙا آهن، جن جي ٻولي ۽ سٽاء توڙي معنيٰ ايڏي اعليٰ سطح جي ناهي جو انهن کي قاضي قادن جو ڪلام تسليم ڪجي. اسان انهيءَ راءِ جا آهيون ته درويش دادو ديال ۽ ٻين ساڌن جا چيل آهن. الهن کان سواءِ ڇهه (6) بيت اهڙا آهن، جيڪي ٻين جي نالي منسوب آهن ۽ جن کي مؤلف (هه) اڳ ۾ ئي ڪيڍي ڌار ڪيو آهي؛ يعني جملي چاليهه (40) بيت قاضي قادن کان سواءِ ٻين جا ڪري ليکيندا سون.

3. الهيءَ وچور مطابق ”سنتون ڪي واڻي“ ۾ قاضي قادن واري باب هيٺ ڏنل جملي 118 بيتن مان 78 قاضي قادن جا ۽ 40 بيت ڪن ٻين جا آهن. انهيءَ شمار موجب اڻ ٽيهو ته گهٽي ۾ گهٽا بيت قاضي قادن جا ٿي آهن ۽ انهيءَ ڪري ئي ’سنتون ڪي واڻي‘ جي لکندڙ هن باب جي سري توڙي خاتمي ۾ قاضي قادن جو نالو آندو آهي، جيتوڻيڪ ”اور ٻي ساڌان“ جا لفظ لکي مطلب صاف ڪري ڇڏيائين ته هن مجموعي ۾ قاضي قادن کان سواءِ ٻين فقيرن

---

* ’ڪڙ‘ جون ٻه معنائون آهن: هڪ ڪڙ اها جيڪا ڇاليءَ، سرهه وغيره کي گهاڻي ۾ پيڙڻ ۽ تيل ڪيڍڻ کان پوءِ بچي. اها ڪڙ ڪتر سان گڏي مال (ڍڳن، مينهن، اٺن) کي کارائجي. ٻيو ’ڪڙ‘ يا ’ڪتو‘ اهو جيڪو گيهه پگهارڻ وقت مکڻ ۾ اَن يا اٽو وجهي باهه تي رکجي ۽ جڏهن گيهه پگهاري جدا ڪجي ته هوءَ باقي جيڪي بچي ان کي ’ڪتو‘ يا ’ڪڙ‘ چون جنهن کي ماڻهو کائين.

ساڌن جا بيت پڻ شامل آهن. جيئن ته اهي چاليهه بيت سنڌ يا سنڌ سان لاڳو اتر-اولهه-ڏاکڻين لاڳيتي ڀاڱي (ملتان-اولهه راجستان=گجرات) جي شاعرن جا هئا، انهيءَ ڪري الهن ڪي قاضي قادن جي ڪلام سان گڏي لکيو ويو(1). الهن بيتن جي ٻولي سنڌي، سرائيڪي، پنجابي، ڍاٽڪي، راجستاني ۽ هندي يا انهن مان ڪن جي آميزش واري آهي؛ يعني ته ٻوليءَ جو رنگ خالص سنڌي وارو يا سنڌ جي پاڙيسري علائقن جي مقامي ٻولين وارو آهي. جيئن ته انهن بيتن ۽ دوهن جي لفظن ۽ فقرن ۾ ڪنهن حد تائين ويجهي مناسبت هئي، انهيءَ ڪري ئي ڀانئجي ٿو ته هر ڀاڱا طرف جي اصل لکندڙ انهن سڀني بيتن کي سنڌي يا سنڌي سان ملندڙ سمجهي هڪ هنڌ لکيو.

4. هن پستڪ ۾ انهن ٻين بيتن کي لکي محفوظ ڪرڻ جو خاص سبب اهو هو جو درويش دادو ديال پنهنجي زندگي ۾ انهن ساڌن ۽ درويشن جا اهي دوها يا بيت ٻڌا يا پڙهيا. دادو ديال تي سڀ کان وڏو اثر قاضي قادن جي بيتن جو هو. دادو ديال جي پنهنجي سنڌي دوهن بيتن مان (جيڪي "دادو گرنٿاولي" ۽ خود دادو جي ڪن خاص چيلن جي لکيل ڪتابن ۾ ملن ٿا) ظاهر آهي ته هو سنڌي ٻولي کان واقف هو ۽ يقيني طور هو پنهنجي پاڙيسري ملڪ سنڌ ۾ ڪافي وقت رهيو هو. اهي بيت جيڪي "سنتون ڪي واڻي" ۾ "قاضي قادن جي ساکي" واري سري هيٺ ڏنل آهن، سي اصل ۾ سنڌي (سنڌي-عربي) صورتخطي ۾ لکيل هئا، جتان سنڌ جي يا راجستان جي ڪنهن ڀڳت اهي ديوناگري ۾ لکيا. صورتخطي جي ڪن اندروني ثابتين مان ان جي تصديق ٿئي ٿي. جيئن ته 'شقيقي' کي 'سفيفي' ڪري لکڻ. بالڪل ممڪن آهي ته دادو ديال پاڻ اهي بيت ٻڌا ۽ لکيا هجن، ۽ انهيءَ ڪري پوءِ سندس ٻالڪن ۽ چيلن پڻ انهن کي لکيو ۽ ياد ڪيو، تان جو اهو سلسلو ڀڳت هريداس تائين پهتو.

5. ادبي تاريخ جي لحاظ سان ٻين درويشن جي چيل چاليهن بيتن جي پڻ وڏي اهميت آهي، ڇاڪاڻ جو اهي بيت پڻ لڳ ڀڳ قاضي قادن واري دور جا آهن. الهن مان ڪي قاضي قادن جي بيتن وارن ساڳين موضوعن سان ملن ٿا، ۽ انهن مان ڪي شايد قاضي قادن جي

---

(1) الهن مان ڇئن جا نالا معلوم آهن: درويش دادو ديال راجستان جو، هلدو شايد سنڌ جو، شيخ فريد علائقي ملتان (اجوڌن يا پاڪ پٽن) جو، ۽ قاضي محمود گجرات جو هو. قاضي محمود پٽ حامد احمد آباد ۾ ڄائو ۽ 920هه ۾ اڇي ٻيرپور کي وسايائين. وڏي اثر وارو صوفي درويش هو، جنهن جي دوهن کي سماع جي محفلن ۾ ڳايو ويو، ۽ انهيءَ ڳائڻ جي طرز کي 'جڪري' (=ذڪري، يعني ذڪر وارو) سڏيو ويو، جيڪو ابوالفضل جي لکڻ موجب گجرات جو خاص ڳائڻ 'جڪري' ئي هو.

همعصر بزرگن جا آهن، جن جو قاضي قادن جواب ڏنو. انهن بيتن جي ٻولي مان ان دور جي سنڌي ۽ سرائيڪي ۽ ٻين پاڙيسري ٻولين جي ويجهي رشتي جي سُڌ پوي ٿي.

6. قاضي قادن جا اٺهتر (78) بيت هن ذخيري وارا ۽ ٻيا جيڪي ٻين ذخيرن ۾ آهن، سي اسي (80) کان وڌيڪ آهن. اهي بيت اعليٰ اساسي (ڪلاسيڪي) سنڌي شاعري جو سڀ کان ڀريون وڏو ۽ قيمتي ذخيرو آهن. انهن جي ٻولي، شاعري، معنيٰ ۽ فڪر جي اعليٰ معيار مان اها تصديق ٿئي ٿي ته قاضي قادن نہ فقط اعليٰ سنڌي شاعري جو ڀريون وڏو شاعر هو، بلڪ هو سنڌي اساسي شاعري جو اَبو هو. سندس بيتن جا مختلف موضوع، موزون ۽ موثر الفاظ ۽ اصطلاح، سندس بيتن ۾ سمايل فڪر ۽ خيال سڀ نوان ۽ تازا آهن، جيڪي ان کان اڳ نظر نٿا اچن، ۽ جيڪي پوءِ ٻين وڏن شاعرن جهڙوڪ شاهه عبدالڪريم، شاهه لطف الله قادري، ميين شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف لاءِ مثالي نهج ۽ نمونو بڻيا.

7. قاضي قادن جي ٻولي ان دور جي اتر واري بکر علائقي جي سنڌي ٻولي آهي، جنهن ۾ سرائيڪي جي آميزش آهي. قاضي قادن جي سنڌي ٻولي ۽ سرائيڪي جا الفاظ جهڙوڪ تسان، کران، چا، (چاوڻ)، راڌي پيوَند ٿيل آهن.

8. قاضي قادن جي هڪ بيت [نمبر 92] ۾ هڪ سچي سٽ سرائيڪي آميز ته ٻي سنڌي ۾ آهي. ٻہ بيت [نمبر 78 ۽ 100] سچا سربستا سرائيڪي ۾ رچيل آهن، ۽ انهن جي سهڻي موزون سٽاءَ ۽ اعليٰ خيال مان تصديق ٿئي ٿي ته قاضي قادن سنڌ ۾ سرائيڪي ٻولي جو ٻئي ڀريون وڏو شاعر هو. سندس اهو مثال آئنده لاءِ سنڌي شاعريءَ جي روايت جو هڪ مکيہ باب بڻيو، جو سنڌ جا اڪثر شاعر سنڌي توڙي سرائيڪي ٻنهي ٻولين جا شاعر بڻيا.